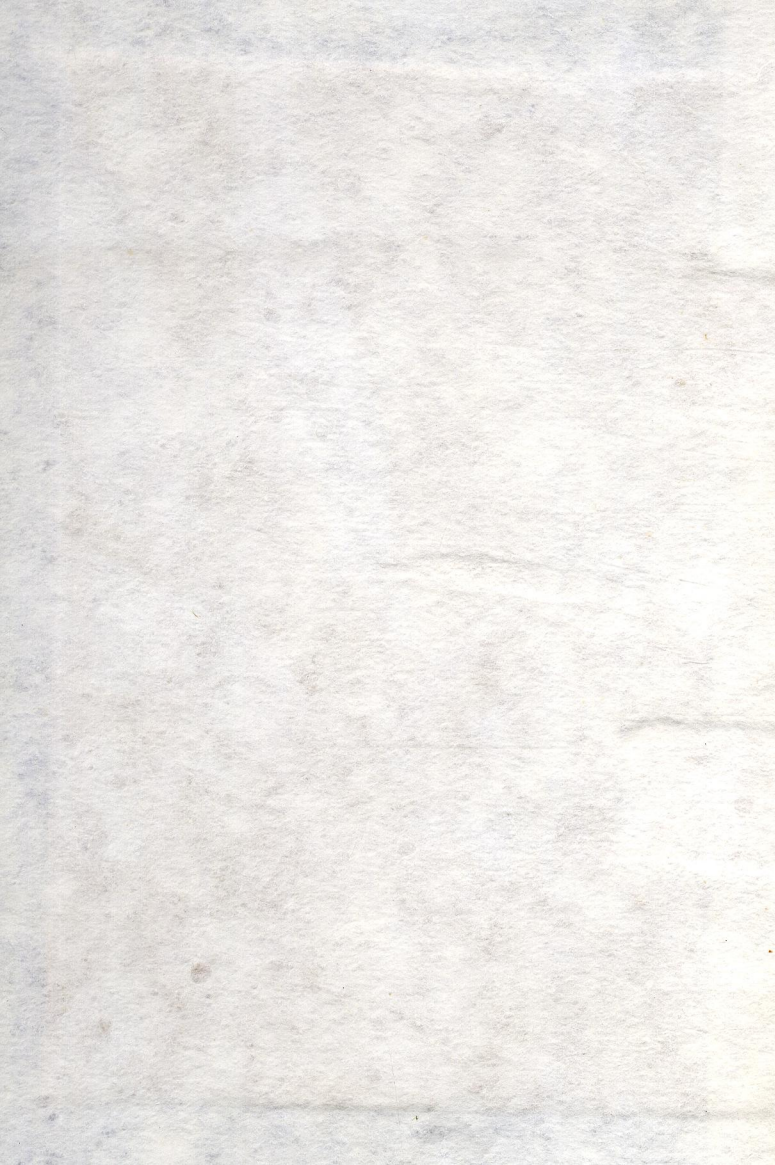

УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА

Виходить щомісяця в обемі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

1. Тайдамаки т. 1. — вичерпане.
2. Тайдамаки т. 2. — вичерпане.
3. Страшна помста — вичерпане.
4. Максим Залізник т. 1. — вичерпане.
5. Максим Залізник т. 2. — вичерпане.
6. Опанас Тятива — вичерпане.
7. О. Турянський: Син землі т. 1.
8. О. Турянський: Син землі т. 2.
9. І. Гор.: Під прапори Хмельницького.
10. Г. Журба: Зорі світ заповідають, віч.
11. М. Голубець: Вчорашня легенда.
12. П. Свій: Степові оповідання.
13. Микола Шугай т. 1. — вичерпане.
14. Микола Шугай т. 2. — вичерпане.
15. В. Будзінський: Гремить, гичерп.
16. М. Голубець: Рік грози і надій.
17. А. Чайковський: За паживою.
18. І. Керницький: Святоїванські вогні.
19. М. Голубець: Гей, видно село...
20. О. Ю. Федькович: Вибір творів.
21. Ю. Косач: Сонце в Чигирині.
22. Ж. Верн: Замок у Карпатах.
23. Ф. Коковський: Людська вдячність.
24. У. Самчук: Марія.
25. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 1.
26. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 2.
27. Гр. Коопник: Темна ніч.
28. Й. Т. Підлишечський: Пригоди Шума.
29. Усмішки впор. С. Ю. Пеленський.
30. Гр. Смольський: Олекса Довбуш.
31. О. П. Білозерський: Напередодні т. 1.
32. О. П. Білозерський: Напередодні т. 2.
33. В. Ткачук: Сині чічки.
34. В. М. Михеїв: Мара.
35. Катря Гриневичева: Шестикрилець.
36. І. Филищак: Дмитро Детько.
37. В. Калити: Курінь смерті У.С.С.
38. О. Кобилянська: За ситуаціями.
39. Роман Леонтович: Звенислава.
40. Богдан Нижанківський: Вулиця.
41. В. Болдин: Кривавий Шлях.
42. Франц Коковський: За землю.
43. Галицько-Волинський Літопис т. 1.
44. Галицько-Волинський Літопис т. 2.
45. Володимир Вірчак: Проти закону.
46. М. Михайлик: За стрілецьку славу.
47. О. Ренедька: Вічне полум'я.
48. В. Ренедька Донський: Ільго Липей
49. П. Франко: Від Стрипи до Дамаску.
50. І. Садовий: Танок смерті.
51. В. Євтимович: Військо йде.
52. З. Кудей: Гуцульська республіка т. 1.
53. З. Кудей: Гуцульська республіка т. 2.
54. В. Шурат: Історичні пісні.
55. А. Чайковський: Перед зримом.
56. Роман Леонтович: На прю!
57. Р. Д. Савчак: На розпутті.
58. Л. Мосендз: Людина покірна.
59. Іванна: Залізні роки.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: місячно 0.95 зл., квартално 2.60 зл., піврічно 5 зл., річно 9.60 зл., в усіх інших краях піврічно 7 зл., річно згорі 13 зл.

АДРЕСА:

УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, вул. Руська 18.

**Чекове коштує П.К.О. НАШ ПРАПОР ч. 500,277.
з допискою „У. Б.“**

Книжки ч. 10, 13, 14 і 21. відзначені літературними нагородами.

10
„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА„

125478
Ч. 59.

НЕСТОР ІВАНИНА

ЗАЛІЗНІ РОКИ

СПОМИНИ 1914—1922

З ПЕРЕДМОВОЮ
ЕВГЕНА ЯВОРІВСЬКОГО

Львів 1937

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

Львівська бібліотека
№ 29989

73(24к)524,013

ЛИСТОПАД 1937

дописати Р

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printed in Poland

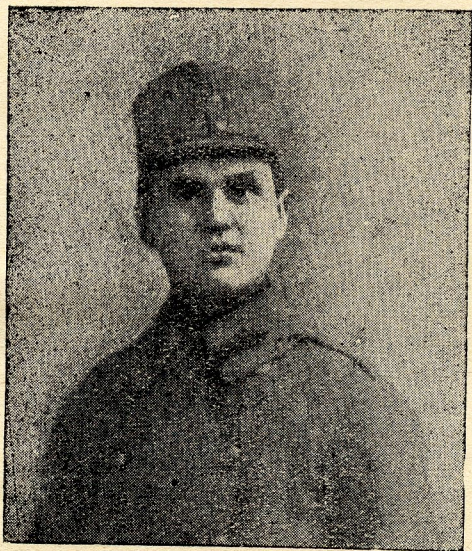
317

Обгортка рисунку Едварда Козака

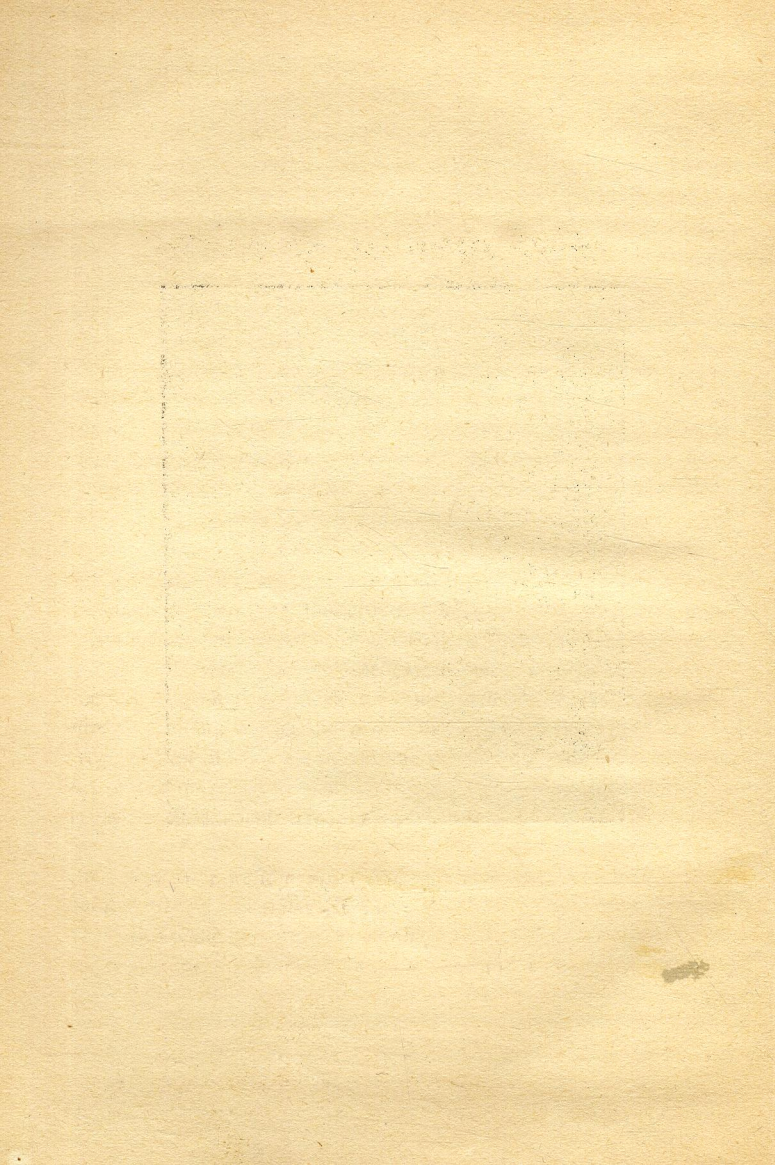
Друк. Медичкий—Тизтор, Львів, Бляхарська 9. Тел. 234-76

Львівська державна
наукова бібліотека

8581

Нестор Іванина.

ПЕРЕДМОВА

Недавно-минулі часи світової війни, а в нас особливо часи наших недавніх визвольних змагань раз-у-раз звертають на себе увагу не тільки їх учасників, але й молодшого покоління, раз-у-раз цікавлять широкий загаль. Річ у тому, щоб можливо вірно й точно зазначити на письмі цілість тодішніх подій та щоб передати їх історії можливо правдиво. Річ і в тому, щоб на минулому вчити про майбутнє.

Праця над цим недавно-минулим виявляється звичайно в трьох родах писань: 1) В оголошенні документів, приказів, звідомлень, ухвал і т. п.; 2) В об'єктивних нарисах історичних подій; і 3) В суб'єктивних споминах про дані часи.

Документи, звідомлення, прикази, ухвали, резолюції й т. п. — незвичайно цінний матеріял для пізнання й устійнення подій і дат. Вони передають, як не можна краще, духа часу; вони відзеркалюють середовище. Мати подостатком документів даної епохи — значить мати фактичний матеріял даної епохи.

У нас покищо не оголошено ще відповідних документів з недавно-минулого, хоч є такі документи в руках наших людей. Чимало документів пропало в останніх днях війни. Чимало попало в чужинні руки. Їх понищили, а частину з них зложили в чужинні архіви.

Об'єктивні нариси історичних подій — це звичайна форма, що в ній подають історичні дані загально. Щоб ці нариси були відповідні, історик мусить використати для них документи даного часу, а також усе, що з даного часу залиши-

лося; мусить устійнити правду й чергу подій, їх причину й наслідки, мусить їх вязати й звязано в логічній формі зобразити в своєму творі. Такі об'єктивні історичні писання, розуміється, можуть бути тільки побіжні. Життя занадто різноманітне; занадто живе й многогранне; життя виявляється тисячами-тисячами фактів; всі вони разом складаються на одно ставання, на одну подію. Історик, що намагається дати об'єктивний нарис історичного ставання, бере синтетично цілість цього ставання й дає тільки щонайважливіше, щонаймаркантніше.

У нас є декілька спроб дати об'єктивний історичний твір про недавно-минуле. Треба признати, що ці спроби є, назагал, влучні, хоч всі вони занадто загальні й є наче тільки передвступною працею до майбутнього справжнього історичного твору, що вичерпував би можливо в цілості дану епоху.

Вкінці — суб'єктивні спомини. Творять вони важний причинок для пізнання даного часу. Це також матеріал для історика й його об'єктивного твору. Це вже зазначення того, що діялося навколо даної одиниці. Тим ці спомини цікаві. Вони характеризують середовище, що серед нього прийшлося пережити даний час, як не можна краще.

У нас є досить багато такої літератури споминів. Такі спомини про недавно-минуле пишуть старшини, пишуть підстаршини, пишуть стрільці. Маємо й декілька таких споминів про ті часи цивільних громадян, урядовців і т. д.

Часи останньої світової війни й визвольних українських змагань — це невичерпане джерело таких споминів їх учасників. Учасники згаданих подій були різні; різні можуть бути й їх спомини. Кожний бачить дійсність своїми очима.

Загальні події й факти та історичні дати, звичайно, вже устійнені. Тут ніхто вже не може дати нічого нового. Але подробиці цих загальних подій і фактів будуть в кожного інакші.

Вартість цих споминів є, сказати-б, в цьому подрібному, сирому матеріалі; в цих особистих заввагах, особистих звіреннях і зазначеннях.

Якраз ця книжечка Нестора Івановича п. н. „Залізни роки” вартісна з цього приводу. Це спомини з часів світової війни, аж до 1923-го року. Тут такі розділи: мобілізація й початок світової війни; російська окупація; поворот Австрії; на австрійській військовій службі; на волинському фронті; в російському полоні; у Києві; велика російська революція; революція на Україні; Українська Центральна Рада; більшовики в Києві; німці на Україні; гетьманський переворот; Директорія в Києві; на службі в Галицькій Армії; на службі „Українського Козака”; в Галичині; знову в Києві; більшовики на Україні.

Як бачимо, зміст займає тут великий матеріал, бо весь час від 1914-го року до 1923-го. Це наче конспект історичного ставання цих часів. Може якраз тому не можна тут вимагати точности й вичерпуючої вірности зображеного. Це не є зображена одна подія, чи один якийсь історичний факт, а весь час, всі події й всі факти. Тому може випали вони не всі в відповідному наświetленні, а може навіть не всі зовсім вірні. Але нам важне й таке наświetлення цих подій. Нам цінний і такий голос автора — учасника подій. Прислухаємося йому і порівнуємо його твердження з твердженнями інших авторів — учасників тих самих часів.

Стиль автора цієї книжечки безпретенсійний, щирий, простий, повільний. Його спомини читається плавно, з зацікавленням. Це добра прикмета цієї праці.

Стиль тут багато значить. Новітній читач шукає доброго, відповідного собі стилю.

Такі спомини читається, бо вони — нема де правди діти! — заступають під теперішню хвилину майже єдиний ще рід письменницької й мистецької творчости, що сьогодні його масово читають, що сьогодні ним радо цікавляться. Це мова про повість з пригодами, а тут ще й з дійсними пригодами, а в даному разі ще й в великій мірі на патріотичному тлі! Такі спомини задовольняють загальну жажду сенсаційности, а притім минулим участь майбутнього. Нема українця, що не цікавивсь би, коли говорять про нього, про

його вчора, таке справжнє — недавнє вчора! Кожний розуміє, що річ тут іде про живе, актуальне, теперішнє, а тимсамим і про найближче майбутнє.

Евген Яворівський

МОБІЛІЗАЦІЯ І ПОЧАТОК СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Памятаю, як сьогодні, 4. серпня 1914 р., в саме полудне, в нашому селі Карові проголосили загальну мобілізацію. Всі військові до 42 літ, мали продовж 24-ох годин явитись до своїх частин. Між Центральними Державами — Австрією та Німеччиною з одного боку, а Державами Антанти — Росією та Францією з другого боку, почалась війна.

Всі чоловіки, що підлягали мобілізації, готувались до відїзду. Сини пращали своїх матерей, чоловіки жінок і дітей — не один з них вже раз на завжди — всі спішили до залізничної стації, щоб звідси чим скоріше відїхати до своєї частини.

Північна Галичина, а особливо наш равський повіт, що безпосередньо межував з Росією, був в першу чергу наражений на напад ворога. Тому зараз по мобілізації місцеві посполиті т. зв. ляндуштурмісти з наказу військової команди обсаджували та пильнували всі головніщі пункти, як дороги, мости та залізничні шляхи. Ввійшло в силу воєнне право. Не вільно було ходити в ночі по вулицях та публичних місцях і дорогах. Усі цивільні уряди припиняли своє урядування, а зате починали урядувати воєнні органи. Ми, цивільне населення, почали напружено вижидати воєнних подій.

Кілька днів після мобілізації, почались перші сутички. З пограничного села Річиці привезли до Угнова австрійського вояка, раненого в груди й голову. Також схопили тут російського тайного агента. В звязку з тими подіями, почали ширитись різні слухи, про неймовірну жорстокість ворожих військ, про появу російських тайних агентів і т. п. Говорили

також, що австрійці напали на російські магазини коло Томашева. Справді, в тому напрямі снувався одного дня дим, неначеб там були великі пожежі.

Так минули перші два тижні.

В неділю 16. серпня 1914. р., ввечером, около 8 години, коли ми молоді хлопці з Карова, зібрались в нашій читальні „Просвіти“, вбіг до нашої салі один наш товариш і переляканим голосом сповістив: „Москалі, москалі прийшли!“. Ми зараз вибігли на дорогу, але тут вже москалів не було. Люди, що стояли в той час біля читальні, нам сказали, що справді тільки що один москаль переїхав на коні та хотів довідатися, як називається наше село. Але йому ніхто нічого не відповів, він хвилину постояв, поміркував і поїхав далі дорогою до Угнова. Ми зараз всі розійшлись до своїх домів, не так затривожені, як зацікавлені.

На другий день рано, 17. серпня, до нашого села впали російські козаки. Всюди розїзджали вони зі своїми довгими піками та питали кожного: „Де ваші салдати?“. Ідучи дорогою, до Угнова, натрапили вони на відділ наших посполитих, що стояв тут у лісі „Річне“. Цей відділ, зараз-же відкрив проти них пальбу. Так почалась у нас перша сутичка. Перший раз по нашому селі почали літати кулі. Російські козаки, не знаючи, як великий наш відділ і де він находиться, почали усюди направо й наліво відстрілюватись. Їх лютість збільшилась, коли в тій перестрілці ранено їм одного коня. Після двохгодинної стрілянини, залишили вони Угнів і пішли на Раву Руську. Відходячи з Карова, підпалили вони кілька крайніх хат і взяли зі собою кількох запідозрених людей, між ними, господаря Якимом Потятинського, якого найшли 3 дні опісля вбитого на Зеленій недалеко від Рави Руської.

В Раві Руській козаки знищили залізничну ста-

цію, порозбирали шини, поруйнували залізничний шлях. Це вони робили всюди, куди лише переходили. Як пізніше ми довідались, були це ескадрони російського генерала Драгомирова. Мали вони завдання знищити залізничний шлях і в той спосіб припинити на кілька днів залізничний рух.

В той час між Німеччиною та Францією йшла вже правдива війна. Ще в перших днях після мобілізації, принесли часописи вістку, що німці почали наступ на Францію. Маючи від сходу й заходу поважних ворогів, вони лише в скорості бачили запоруку свого успіху. Тому, щоб скоріше взяти Париж, вони покористувались переходом через Бельгію, порушили її нейтральність і у відповідь на це Англія зараз же об'явила війну Німеччині, так що Німеччина вже на початку мала проти себе цілу Антанту — себто Англію, Францію та Росію. Однак продовж серпня 1914 р. німці заняли майже всю Бельгію, крім столиці Антверпії, і почали наступ на Париж від півночі. Рівночасно відбили вони французькі атаки на Ельзацию та Льотарингію і перейшли в наступ від сходу. Для Франції настали тяжкі дні. 3. вересня 1914. французький уряд покинув столицю Париж і виїхав до Бордо. Але рішальною була битва над Марною 6—10 вересня 1914. р., після якої німецький плян скорого розбиття Франції не вдавсь, а французи відстояли свою столицю. Війна скоро перемінилась тут з маневрової в позиційну.

В той же сам час російська армія впала до Східньої Пруссії та заняла значну частину цього краю. Але й тут дали собі раду німці. Під командою Гінденбурга окружили вони в днях 26—31 серпня 194. р. російську армію під Танненбергом і після завязаного бою взяли до 90 тисяч російських вояків в полон. Те саме зробили вони в днях 7—10

вересня 1914 р. на Мазурських Озерах, де вони оточили другу частину російської армії і після бою взяли 45 тисяч полонених. Вся російська армія після того звільнила Східню Прусію та відійшла назад на свою територію. Успіх для німців був на перший раз грандіозний, бо давав їм запоруку до дальшої перемоги над ворогом.

Рівночасно відбувались великі бої між Австрією та Сербією на сербському фронті.

Між тим, починаючи від 21. серпня 1914. р. почали також і через наші села проходити австрійські змобілізовані полки. Майже 3 дні машерували вони кольонами через наші поля, ліси й пасовиська в напрямку російської границі. Усі вояки, що переходили через наше село, були знаменито вдягнені, озброєні й зорганізовані. Люди з сіл залишали свої хати й господарства й з цілим своїм добутком ховались по лісах та сіножатях. Ми, мешканці Карова, сиділи тоді в лісі. Переживши перший напад російських козаків, нам здавалось, що війна змете з лиця землі ціле наше село.

Зараз після закінчення походу австрійської армії через наше село, около 24. серпня 1914. р., почули ми далеко від нас на північ і схід в напрямку російської границі канонаду. Це почались бої австрійських військ під командою генералів Данкля й Авффенберга з російською армією. Наші люди, почувши так далеко стріли, верталися з лісів назад до села, в надії, що небезпека їх минула.

Однак канонада, щораз то більше до нас наближалась. В днях 26. і 27. серпня 1914. р. ми вже її добре чули. Дня 28. серпня 1914. р. на свято Успення Пресвятої Богородиці, йшов завзятий бій в околиці Терношина, що лежить 12 км. на північ від Карова. Цілий день чули ми клекіт скорострілів і

безпереривні стріли з рушниць. В Угнові на торговці урядили військовий польовий шпиталь і сюди раз-у-раз привозили ранених, так наших, як і ворожих. Здавалось, що під вечір фронт вже цілком до нас наблизився. На угнівських полях почали уставляти артилерію. Але в ночі все затихло, а на другий день 29. серпня, ми вже далі почули стрілянину. Фронт, як здавалось, посунувся наперед і кілька днів було спокійно.

Скоро однак ми помітили якісь незрозумілі рухи серед австрійської армії. З Угнова невідомо куди виїхав польовий шпиталь. Через наші села почались знову маневри австрійських військ. Ми довідались від австрійських старшин, що 3. вересня 1914. р. москалі без бою взяли Львів. До нас ввесь час приближався фронт, тим разом не з півночі, а з південного сходу. Дня 6. вересня фронт вже цілком приблизився до нашого села. Того самого дня відбувся великий бій зараз на південь від Карова, в сусідньому селі Гійчу. Також на наших полях почалася стрілянина, після якої австрійське військо відступило в напрямку на Раву Руську, а москалі впали до села.

Ще цілий тиждень тривали великі бої біля Рави Руської. Біля Рави Руської находився фронт ще й після 11. вересня 1914. р., коли Австрійське Головне Командування дало наказ про загальний відступ за Сян. Але скоро після того, ми щораз то менше чули канонаду. Фронт весь час відходив від нас на захід аж під Краків і на південь аж за Карпати. Скоро ціла східна Галичина крім Перемишля опинилась в руках російської армії.

РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ

Москалі заняли наше село 7. вересня 1914. року. До нас прийшов російський полк, в якому, як виявилось пізніше, було багато свідомих українців. Ще першого дня впали вони до нашої читальні „Просвіти“, розбили залізну касу, понищили всі образи, Франц Йосифові викололи штиком очі, а залишили цілий портрет Шевченка, що серед руїн єдиний неушкоджений висів далі на стіні.

Коли фронт пересунувся від Рави Руської далі на захід і вони були певні, що вже нас завоювали на віки, їх старшина велів всім мешканцям села зібратись біля громадської канцелярії. Тут закликав він зібраних жінок, старців і молодь до послуху й до спокою. Коли не буде спокою, то „ми будем пороть“, бо від нині „ви наші, а ми ваші“. Ці останні слова „ви наші, а ми ваші“, повторяв він при кожній нагоді кілька разів.

В осені доходила до нашого села російська „саперная рота“. Салдати тої військової частини направляли дороги, які були дуже понищені тяжкими військовими транспортами. Були це переважно самі українці, які йдучи та вертаючи з роботи, співали поруч „соловеїв-канареїв“, також і українські пісні. Особливо співали вони: „Гей, на горі, на горі“ з рефреном:

„Лучше було, лучше було не ходить,
Лучше було, лучше було не любить“, і т. д.

На зиму прийшов до нас черкес і замешкав на двірськім фільварку. Він вибрав собі найкращу пару коней та часто чи то саннями чи верхом розїздив по селі. Але найчастіше їздив він верхом, маючи цілу грудь завішану медалями, рушницю через плече, шаблю й нагайку при боці та патрони в поясі.

Цей черкес був найвищим паном на ціле село.

Коли йому треба було фір, то давав він наказ нашому війтові, щоб йому на означений день, стільки й стільки фір було готових. Нераз ходив він сам по хатах та виганяв наших людей в підводи. Коли хтось йому противився, то він уживав своєї нагайки й тоді не один на своїй шкірі довідався, що це значить, „будем пороть“. Говорив він по московськи й ми його не розуміли. В неділю приходив він нераз до нашої церкви та пильно прислуховувався богослуженню, а особливо проповіді, чи священник не буде що говорити проти Росії.

Цілу зиму переходили через Угнів транспорти російських військ на фронт. Транспорти ці або переїзджали залізницею, або переходили головним гостинцем. Переходячи дорогою, російські салдати співали воєнну пісню з рефреном:

„Белгіє, Сербіє, жаль мнѣ тебя,
Горька, несчастная участь твоя.“

Так виходило, неначе б вони справді вели війну в обороні тих бідних і нещасливих бельгійців та сербів.

Але також і в нас в Галичині, вони вважали себе визволителями, а війну, яку вони з Австрією провадили, вони називали „освободительной войной“. Разом з тим вони почувались повними панами на нашій землі. Цілу східну Галичину та Буковину держали вони в своїх руках. Лише під Перемишлем безпереривно ревіли гармати і цей рев доходив щоденно аж до нас.

На ринку відчувався великий брак товарів. Такі продукти як сіль, цукор, тютюн і інші, важко було дістати. Старі австрійські запаси вичерпались, а росіяни дуже мало доставляли своїх. Їх сіль, цукор, махорка, тютюн, сірники, далеко не могли задовольнити потреб місцевого населення. Коли наші

люди хотіли щонебудь більше купити, то мусіли їхати на російські ярмарки.

Так минали в нас скучні дні російської окупації. Все життя завмерло. Перестали існувати суди, школи й читальні, перестали виходити українські часописи, а зате у Львові почали виходити московські газети.

Давалась також взнаки досить строга зима 1914/15 року.

Р І К 1915.

Після перших своїх невдач на початку війни у Східній Пруссії, Російське Головне Командування сконцентрувало у Польщі велику армію під проводом великого князя Миколи Миколаєвича, який мав почати новий наступ на Німеччину. Між тою армією та німецькими військами провадились через цілу зиму менші та більші сутички та бої. До великого бою прийшло в днях 7—21. лютого 1915. р. на Мазурах коло Августова та Сувалок, де німцям вдалось третій раз оточити російську армію та взяти більше як 100.000 російських салдатів в полон, а також багато муніції та зброї. Це був у тій війні останній бій, в яким німцям вдалося оточити російський фронт і взяти таку велику кількість полонених і воєнну добичу. Після того російські сили дуже ослабли, а німці перебрали ініціативу у свої руки.

В той час відбувались також великі бої під Перемишлем. Особливо в січні і лютні чули ми часто з перемиських фортів канонаду. Про бої, що тут йшли, розказували росіяни різні епізоди. Вони хвалили австрійську артилерію та жалували своїх салдатів, які тут марно поклали свої голови.

Треба признати, що оборона Перемишля була знаменита. Самі росіяне перестали вже вірити в те,

що вони його здобудуть. Тому й нам не хотілось вірити, коли при кінці березня дійшли до нас слухи, що Перемишль 2. березня 1915 р. піддався.

Зараз після капітуляції Перемишля, почали знову переходити свіжі транспорти російських військ на фронт. Дивлячись на ці російські полчища, ми починали вірити в те, що вони принесуть для Росії перемогу, що російські салдати справді, так, як вони це говорили, „закидають Австрію своїми шапками". Але прорив російського фронту, що його зробила німецько - австрійська армія під проводом Макензена між Горлицями і Тарновом 2. травня 1915 р., рішив судьбу Галичини. Російська армія почала відступ.

Місяць після прориву, 3. червня 1915 р. здобуло австрійсько - німецьке військо Перемишль, а 22. червня 1915 р. взяло воно назад Львів. Російські полчища відступали з боєм, залишаючи всюди полонених і військове майно. У дальшій від фронту смузі переводили вони заздальгідь евакуацію та вивозили майно. На передодні відступу з нашої околиці, переїзджали через Угнів що п'ять хвилин залізничні поїзди з різним майном. Евакуацію перевели вони в нас добре.

Разом з москалями відступило з нашого повіту багато наших москвофілів, а також інших людей, які підчас окупації так чи інакше вийшли в звязки з москалями та боялись пімсти австрійців.

Около 18. червня 1915 р. почались бої за Раву Руську, яку через кілька днів австрійсько - німецьке військо здобуло. Два дні опісля приблизився фронт і до нас. Памятаю, був це гарний червневий день. Наступ вели виключно німецькі військові частини. Після кількадесятьох гарматніх стрілів, які наробили у нас багато шкоди, російські частини опустили карівський ліс і село та подались на Угнів

і Корчів. Зараз впали до села німці. Я з цікавістю приглядався, як вони зза плотів і зза хат відкривали зі своїх крісів і скорострілів огонь. Москалі, що були віддалені не більше, як 400 метрів, перестали вже навіть відстрілюватись, а чим скоріше звивали свій фронт і втікали.

По здобутті Галичини, почали німці наступ на російському північному фронті. Продовж серпня й вересня 1915 р. здобули вони майже всю Польщу та Литву. В жовтні 1915 р. тягнувся російсько - німецький фронт від північного моря, від Риги вздовж Двини, озера Нароч, Барановичі, Пінськ, Чарторийськ, Дубно, Бучач, Чернівці аж до румунської границі. Обі воюючі сторони укріпляли свої лінії. Війна також і тут перемінилась з маневрової на позиційну.

Австрія повернула до нас, маючи ще одну війну більше. Дня 23. травня 1915 р. виповіла їй війну Італія. Цей, від 1883 року союзник Австрії та Німеччини, по довгих ваганнях, рішив виступити проти держави Габсбургів. Це дуже ускладнювало положення Австрії, бо треба було весь час підкріпляти новий фронт свіжими силами.

Тому ми, молоді хлопці, були на це приготівані, що нас усіх зараз заберуть до війська. Воно може булоб так і не сталось, колиб не епідемія холери, на яку ціле літо 1915 року вмірало в нас багато людей. Мешканці сіл містечок ставили при дорогах хрести з написами: „Ісусе, спасай нас погибающих“. Заборонено було виїжджати куди-небудь зі села, щоб не розносити епідемії. У нас залишився з того часу окремий цвинтар.

Аж 15. жовтня 1915 року відбувся наш асен-терунок в Раві Руській. До війська покликали усіх від 18-го до 50-го року життя, а між ними також і тих, що з яких небудь причин були передше

звільнені від військової служби. Нас асентерували усіх, за виїмком кривих, сліпих та глухих, і ми 3 дні опісля прибули до Городка. Тут кожного з нас призначили до відповідного полку. Мене призначили до 89 полку піхоти, запасний кіш якого находився тоді в Ряшеві. Цей полк складався виключно з українців, що рекрутувались з північних повітів східної Галичини.

НА АВСТРИЙСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ

Дня 20 жовтня 1915 року прибув я разом з іншими новобранцями до Ряшева. З залізничного двірця примашерували ми до великої трьох-поверхової касарні 4-ої компанії, що була набита вщерть вояками. Нас всіх новоприбулих, около 200 людей, умістили на стриху. Тут без постелі і без соломи, у своїй одежі, почали ми військову службу.

Нас будили щоденно в годині 4-ій рано. Ми вставали, умивались, чистились, пили на сніданок каву. При великій кількості новобранців це все тривало майже 2 години. В годині 6-ій ми вже збирались на подвір'ю. Тут уставляли нас в окремі частини, т. зв. „цуги" й в годині 7-ій ми вирушували на вправи.

Вправи наші відбувались на великій військовій площі за містом. Тут вправлялось щоденно 8 запасних компаній 89 полку піхоти. Поруч 18-літніх стояли тут в рядах 50-літні. Ці останні мусіли машерувати та робити різні вправи на рівні з молодими. Нас вправляли групами по 8 — 10 людей. Кожна група мала свого команданта, фрайтра або капраля, який старався держати своїх людей в строгій дисципліні. Наш фрайтер часто говорив: „Вой-

сько то не цивільна банда, мусиш стояти, як свічка, а ні, то ті шляк трафи".

Ми робили щоденно вправи до години 11-ої. В годині 11-ій ми верталися назад до касарні, обідали й відпочивали до години 2-ої. В годині 2-гій ми знову вирушували на вправи та вправлялись до вечора. Вечором ми вертались до касарні, їли вечеру, а в годині 9-ій кожний з нас мусів вже йти спати.

По двох тижнях наш відділ призначили до 5-ої компанії. Ми перейшли до іншої касарні та заняли простору кімнату. Також одержали ми тут вже сінники, коци й військові мундури, а свою одежу здали ми до магазину.

Тут, у 5-ій компанії, ми одержали рушниці та почали ходити на військові вправи з рушницями.

Тим разом проходили ми точніше та строгіше усю військову муштру. Нас вправляли від часу до часу цілими компаніями, компанії злучували в баталіон, ми творили кольони й машерували кольонами. Особливо подобався мені похід цілого баталіону під звуки військової орхестри. Кілька тисяч людей машерувало як один муж, опасуючи велике коло, а в середині того кола грала військова орхестра й тут находились всі старшини, які пильно приглядались маршові.

Що неділі збирались військові частини на ряшівському ринкові й тут відбувалась польова греко - католицька Служба Божа. Польовий вівтар був декорований українськими та австрійськими національними прапорами. Підчас Богослуження співав український хор.

Життя при кадрі, хоч яке воно було нужденне з матеріяльного боку, мало в собі багато цікавих моментів. Тут зішлись різного стану люди, з різними професіями. Особливе цікаве було знайом-

ство з чехами та німцями, яких тоді було багато в нашому полку.

Так минули мені при війську листопад і грудень 1915 року.

В цьому 1915. році оживилась воєнна діяльність в Туреччині, яка ще в жовтні 1914 року виступила по стороні Центральних Держав. Головні бої почались з Росією в Арменії. Командуючим російськими військами назначено великого князя Миколу Миколаєвича, який перейняв цей фронт після своїх невдач на німецькому фронті. В Мезопотамії, Персії й Арабії почались бої між турецькими і англійськими військами, а на Середземному Морі старалась англійсько - французька фльота заволодіти Дарданелями та вїздом у Чорне Море, але без успіху. Тут стратили французи та англійці кілька своїх кораблів

Також Болгарія виступила по стороні Центральних Держав, об'явивши 14. жовтня 1915 року війну Сербії. Зараз же німецькі, австрійські та болгарські війська почали спільний наступ на Сербію й до кінця цього 1915 року заняли вони усю сербську територію, а через Білгород, Софію, Адріанополь відкрито залізничу комунікацію з Константинополем. В той спосіб вирішено війну на Балкані в користь Центральних Держав.

Р І К 1916.

В січні 1916 року ми вже вчилися стріляти. Кожний з нас одержав 5 острих патронів, ми машерували до рясівської стрільниці й тут стріляли до цілі. Це був остаточний іспит кожного вояка.

Вояк, що вже стріляв до цілі, був готовий до маршевих баталіонів і його кожної хвилини могли

покликати на фронт. Деяких сильніших і здібніших вибирали до окремих технічних частин, як до бомбометів, огнеметів, скорострілів, телефоністів, піонірів, канонірів та інших. Вибрані проходили ще відповідний курс та муштру.

В лютім 1916 року мене призначили до телефоністів і я разом з іншими виїхав до Девіну біля Прешбургу (тепер Братислава) на телефонічні курси. Їхали ми через Тарнів, Краків, Берно і Відень. У Відні ми затримались довше.

Девін (Девени), це колишній старий замок, положений над Дунаєм, в околиці, де кінчаються Карпати й починаються Альпи. Дунай відділяє одно пасмо гір від другого. Містечко це належало до Угорщини. Всюди були тут угорські та німецькі написи й ніхто тоді не сказав би, що за 3 роки перейде воно до Чехословаччини, яка стане незалежною державою.

Місце, де ми відбували наші телефонічні курси, находилось за містечком, над самим Дунаєм. Тут були великі каміноломи, а недалеко від них стояли деревляні бараки. В тих бараках містилось дві школи: телефонічна й піонірська.

Інструктором та учителем телефонічної школи був старший фельдфебель, українець, який говорив завжди по німецьки.. Зараз на другий день по нашім прибуттю дав він нам теоретичний виклад про звязок між військовими частинами в полі та про його велике значіння й відповідальність. По полудні він повторяв і доповнював свій виклад. Пізніше ми приступили вже до практичного вивчення нашого курсу.

Головним завданням нашим було вивчити напам'ять азбуку Морзе. Майже щоденно надавав нам наш фельдфебель відповідною трубкою короткі та довгі звуки, що означали різні букви, напр.: — . а

... b — — c і т. д. Ми мусіли вправляти свій слух до тих звуків, а головню відчувати та записувати на-
давані нам букви, а опісля й окремі слова.

Щоб скоріше й ліпше засвоїти собі азбуку Морзе, ми вправляли сигналізацію: в день прапор-
чиками, в ночі карбінними ліхтарнями. Сигналізація
прапорчиками відбувалася в той спосіб: дві групи
телефоністів на віддаль одного кілометра (або
й більше) виставляли проти себе червону, чи синю,
чи білу фану, в залежності від того, яку з далека
було краще видно. Опісля одна з груп починала на-
давати яку-небудь коротку депешу. Нахил прапор-
чика в пояс означав точку, нахил до землі — черт-
ку. Друга група мусіла потверджувати нахилом
прапорчика до землі розуміння кожного слова.
В подібний спосіб сигналізували ми карбінними ліх-
тарнями: коротка поява світла означала точку, дов-
ша чертку.

Коли ми засвоїли добре азбуку Морзе, тоді
почали будувати телефонічні лінії, уряджувати ста-
ції та вже при допомозі військових телефонічних апа-
ратів надавати різні депеші.

Кілька разів ходили ми також до Прешбурга
стріляти до цілі. Це було одно з наших найприєм-
ніших занять, бо дорога з Девіну до Прешбурга
тяглася майже 7 км. вздовж мальовничого правого
берега Дунаю містом.

Перебувши 6 тижнів на телефонічних курсах,
ми здавали іспити. По іспитах, в половині квітня
1916. р., прибули ми назад до своєї кадри. Нас при-
значили тим разом до 1-ої компанії.

Через кілька днів по нашій повороті до кадри
нас, кількох телефоністів, злучили з відділом ско-
рострілів і ми почали щоденно робити вправи й ма-
неври в околиці Ряшева. Вправи ті були вже зовсім
пристосовані до полевої війни. Ми телефоністи му-

сіли ввесь час будувати лінії і піддержувати зв'язок між командантом та відділом, який щораз то зміняв свою позицію.

Наш відділ скорострілів був зразковий, складений з самих українців, хлопців, як огонь. Командантом нашим був німець, віденець, призвищем Фрідріх. Цей не знав ні одного слова по українськи й ми телефоністи мусіли бути рівночасно його перекладчиками.

Перед великодними святами одержали ми нові однострої, а також кріси, патрони, телефонічні апарати й все інше потрібне. Газові маски одержали ми пізніше на фронті. Нас також щепили проти віспи, тифу й холери.

Великдень, що припав цього року 23. квітня, перевели ми в Ряшеві. Багато батьків приїхало на свята до Ряшева, відвідати своїх синів.

По великодніх святах почали ми готуватись до відходу на фронт. Ми ходили до ліса по смерекові вітки й ними прикрашували наші шапки, або причіпали собі жовто-сині відзнаки.

В день відходу на фронт — було це в перших днях травня 1916. р. — ми мали цілий день вільний, відвідували своїх знайомих і товаришів. Під вечір ми опустили військові касарні й наша маршкомпанія разом з відділом скорострілів в повнім озброєнні, вирушила на ряшівський старий ринок. Тут відбувся ще остаточний перегляд, чи всі в порядку прибули. Після перегляду та прийняття рапорту на команду „Цум Гебет“, ми всі стали струнко, а військова орхестра переграла гімн „Боже буди покровитель“ і на тому ввесь цей церемоніал закінчився.

Треба признати, що цілий цей момент відбувався дуже поважно та врочисто. Всі ми рядовики й старшини стояли як мур. Опановані якимсь не-

описаним захопленням, ми вірили в свою перемогу. Справді, був це найбільше сприятливий та щасливий момент стану війни для Центральних Держав: на французькому фронті німці здобули під Верденом в лютім цього року форт Дуомон та вели далі успішну офензиву; на італійському фронті італійці не могли похвалитись ніяким успіхом. Всі головні бої провадились біля ріки Ізонцо; на Балкані мали перевагу Центральні Держави завдяки виступові по їх стороні Туреччини й Болгарії. Усі спроби французької та англійської фльоти здобути перехід через Дарданелі у Чорне Море й злучитись з Росією були безуспішні; на російському північному фронті ще в березні 1916. відбили німці російські атаки між озерами Вишнів і Нароч, а також коло Динабургу й Якобштадту; на російському південному фронті, що тягнувся через Полісся, Волинь і далі на південь біля Тернополя через Буковину аж до Румунії, було спокійно. Туди й направляв нас австрійський головний штаб.

В ночі, около години 12-ої, наш поїзд рушив на схід.

Минаючи стацію за стацією, приїхали до Рави Руської. Тут наш поїзд затримався кілька годин. На стацію прийшло багато батьків і матерей, які, не знати яким чином довідались, що їх сини їдуть до бою, виходили їм назустріч, щоб з ними попрощатись, бо, як вони казали, „може ми вже більше й не побачимось“. Коли наш поїзд приїхав до Угнова, то й тут багато людей вийшло нам назустріч. В ночі в годині 12 ми приїхали до Сокаля. Тут одержали ми військовий обід. По обіді роздавав нам наш командант Фрідріх бляшані хрестики, думаючи тим притягнути нас ближче до себе. Всі вояки, як на команду, приступали по одному до нього і він кожному власноручно вручав один хрестик. Коли я при-

ступив до нього, то він і мені вручив такий хрестик зі словами: „Зінд Зі зо фромм“*). Мені не випадало йому нічого іншого відповісти, як тільки „Я воль“), що й я відповів.

Після роздачі хрестиків наш поїзд рушив у дальшу дорогу. Над ранком я вже пробудився на Волині. Наш поїзд стояв на невеликій стації. Я вийшов зі свого вагону й помітив, що нахожусь в краю, зовсім іншого державного устрою. Здавалось, що навіть природа була тут інша. Але скоро приїхала машина й потягнула наш поїзд далі.

Ми переїзджали ще через Володимир Волинський і Ковель, які тоді находились в австрійських руках. Остання стація, на якій ми висіли, називалась Пальча. Це властиво була не сама стація, бо до стації поїзди не доїздили, це був невеликий ліс і в тому лісі стояла таблиця з німецьким написом „Пальча“. Тут ми з поїзду висіли й далі йшли вже пішком. Ми вступили у фронтову смугу австрійської армії, минали різні команди й штаби та прийшли до села, назви якого я вже собі не пригадую. Памятаю, що село це було вже зруйноване війною, а стояло в нім лише кілька цілих хат. Тут ми переночували, а на другий день скоро світ, нас поділили на окремі групи. Нашого команданта Фрідріха призначили до іншої частини, наш відділ скорострілів, а разом з ним також і нас телефоністів відділили також окремо, ми одержали ординанса, який мав завести на позицію.

Зараз, як лише ми вийшли за село, нас зустріла ворожа далекострільна артилерія. Шрапнелі розривались тут же, над нашими головами. Ми ввійшли в глибокий яр і йшли тим яром, а далі ріжними скісними дорогами й полями. Всюди було пусто.

*) То ви такі побожні? — Так.

Ніхто тут нічого не сіяв, ні не садив. Поля зазеленіли різною зеленю. Ми осягнули становище австрійських батарей, що знаходились за невеликим горбком. Тут переждали до вечора, а ввечері, коли стемніло, ровами прийшли до першої лінії окопів.

Помучені смачно переспали першу ніч в окопах. На другий день рано ми дізнались, що наш відділ скорострілів приділили до 7-ої компанії, що ми телефоністи маємо відкрити стацію з шифрованою назвою „Müller III” і мусимо держати зв'язок з командою баталіону та іншими частинами.

НА ВОЛИНСЬКОМУ ФРОНТІ

Перше, що я хотів на фронті оглянути, це окопи, які від нас тягнулись праворуч й ліворуч в безпереривній лінії. Все тут було добре й масивно уряжене. Окопи були глибокі, обкладені зі середини дошками, а на верха виліжені грубою верствою мішочків з піском і іншим матеріалом, щоб в разі, коли впаде на них граната, або бомба, вони дуже не обсипались. Лінія окопів місцями була висунена наперед, місцями знову наvertала назад, це були пороблені так зв. траверзи, щоб можна було стріляти з флянки. Всюди в окопах в невеликому відступі пороблені були маленькі віконця, крізь які вояки стріляли до ворога. Дивлячись у таке віконце, я дуже добре бачив ворожі окопи, які були уряжені в подібний спосіб. Довго однак дивитись не можна було, бо ворог зараз відкривав огонь.

Віддалення між окопами було від 200-300 кроків, а по середині між ними тягнулися ще два ряди дротяних загород, наших і ворожих.

Всі вояки перебували в своїх землянках, або глибоких на 4-5 м. ямах, т.зв. „фухсльохах”, побудованих з бетону, або з дерева, а на верха вкритих

землею. Тут ховались вояки від ворожого артилерійського вогню й від зимна. В окопах находились лише дижурні вартові, які в разі потреби, могли прирядженими дзвінками заалармувати інших.

Оглядаючи окопи, я думав: скільки праці рук вони коштували! А в цей спосіб було укріплених кілька ліній. І це все робили на скору руку.

Всюди була тут рівнина. По ворожому боці, ген-ген далеко на віддаль з 5 км. направо від нашої позиції, було видко маленьке містечко. Як я пізніше довідався, було це містечко Олика. Наліво знову за невеликим лісом находилось село Хромяків. Проти цих двох місцевостей, які находились у руках ворога, були позиції нашого 89-го полку. В Хромякові стояла ворожа артилерія, яка від часу до часу обстрілювала наші окопи.

Ми почали службу в окопах. Я, як телефоніст, мусів чотири години без перерви сидіти при апараті, а 8 годин мав вільних. Нас було трьох телефоністів, і ми по порядку чергувалися. Раз на добу мусіли ми давати звіт від цілої компанії про кількість вистріляних патронів, світляних ракет, бомб і інших набоїв, а також давати звідомлення про заховання ворога на нашому відтинку. Їжу одержували ми раз на день і то аж вечором, коли вже стемніло й коли польова кухня могла приїхати ближче до окопів.

Перші наші дні минули спокійно. Від часу до часу падав ворожий стріл, де-не-де кинули бомбу, де-не-де заклекотів скоростріл. Наші відповідали тим-же. Перестрілка збільшувалась в ночі, коли робили дротяні загороди та ставили козли, т. зв. по німецьки „Spanische Reiter" і де, будь в який інший спосіб, укріплювали позицію. В таких місцях кожної ночі були вбиті й ранені. В ночі так з нашої сторони, як і з ворожої, вистрілювали багато світ-

ляних ракет. Робили це тому, щоб бачити, чи котра з воюючих сторін в темноті не підкрадається до окопів.

Але дальші 2 тижні пройшли на фронті живіше. Ворог кожного дня в різний час відкривав гарматню стрілянину. Бувало в ті дні дижуру при апараті й чую, як тут же, близько мене, раз-у-раз, з великою силою падають ґранати, риють глибокі ями та засипають усе навколо залізом і землею. Так сидиш і думаєш, що ось-ось впаде така ґраната на мою землянку і в одну мить не стане ні мене, ні телефону. Але в такі моменти не було часу піддаватись думкам, а треба було постійно піддержувати зв'язок з іншими частинами. Наші батареї в той час працювали також.

По двох тижнях такого ворожого вогню, наші люди були дуже вичерпані й здається, що тому Вище Командування відтягнуло нас одної ночі в резерву. Ми відійшли 15 км. від боєвої лінії. На наше місце прийшли інші, свіжі частини.

Відходячи в ночі від боєвої лінії, ми здалека бачили, як чудово виглядає метання в різні сторони світляних ракет, які освічували більші й менші простори фронту. Ми прислухувались стрілянині, яка ні на хвилину не вгавала та почувались щасливими, що ми вже далеко за боєвою лінією й нам не грозить ніяка небезпека.

Міспевість, де ми перебували в резерві, називалась Новосілки. Це було маленьке село, в яким кільканадцять хат стояло ще цілих. З місцевого населення не було тут нікого. В цьому селі ми почувались, як у раю. Ми тут прали білизну, мились і купались в маленькому потоці, який тут перепливав.

На другий, чи на третій день нашого перебування в резерві припало свято Вознесення. Був це четвер 1. червня 1916. р. Для вояків уряджено по-

льову, греко-католицьку Службу Божу. По Службі Божій військовий священик сказав до війська патріотичну проповідь, в якій закликав хоробро боронити вітчину від ворога. Памятаю, що зараз після проповіді зробили алярм, всі частини як-найскоріше відмашерували до своїх місць постою, але, як пізніше показалось, була це лише проба.

Чергового дня, в п'ятницю, ми цілий день відпочивали. В суботу ходили ми до річки купатись. В неділю 4. червня 1916. р. скоро світ, нас пробудив страшенний рев гармат, що на всьому фронті зливався в безпереривний, многотонний гуркіт. Ми встали й побачили, що весь фронт, як тільки сягне наше око, встелений густим димом і тільки чуєш на цілій боєвій лінії безпереривне гур-гур-гур-гур, неначе б там усе переверталось. Це почався наступ російського генерала Брусілова.

Зійшло сонце, а канонада ще збільшилась. В годині 6-ій рано, як звичайно, ми почали одержувати каву, а тут раптом алярм *Vergatterung**). Ми не встигли випити кави й мусіли з усією зброєю спішити на збірку. Через 5 хвилин уся наша частина стояла вже готова до походу. Ми ждали ще кілька хвилин, до нас прилучились інші частини й після короткого перегляду вирушили рівнобіжно до фронту в напрямку на південь.

Йшли чвірками, все приближаючись до фронту. Коли нас почали досягати ворожі стріли, ми розділились на частини, та йшли вже просто до фронту, розстрільною лінією. Всюди здовж боєвої лінії стелівся густий дим, крізь який ледви-ледви було видно ворожий обсерваційний бальон. Мабуть ворог спостеріг, що підходять свіжі резерви, бо проти нас почалась густіша стрілянина.

*) Збірка.

Але ми йшли в огонь, вижидаючи від часу до часу на дальші накази. Так досягнули ми село Малинівку, що стояло під обстрілом ворожої артилерії. В цьому селі не було ні одної живої душі. В кількох місцях горіли хати; ніхто не кликав ні рятунку, ні не гасив пожежі. Ми скоро йшли вперед, все ховаючись від стрілів, та вийшли за село, де вже були стрілецькі рови й окопи. Тут заняли ми лінію резервових окопів, а перед нами може на 1 км. гуркотіло, клекотіло, як в котлі — йшов з обох сторін найзавзятіший бій.

Ми переждали в тих окопах аж до вечора. Вечором, коли стихлось, ми одержали наказ відійти в першу лінію і заняти позицію. Але здається, що це була вже друга лінія, яку ми заняли, бо першу вже здобули вороги.

На другий день скоро світ, понеділок 5. червня, наші частини відкрили проти ворога крісовий і скорострільний огонь. За нами працювала наша артилерія. Ми почували себе певними, бо бачили, як ворог, здержуваний нашим огнем, ховався від наших стрілів. На лівому крилі бачили ми, як російські салдати кілька разів з окликом „урра" йшли на штики, але ні разу до наших окопів не доходили, бо наші скоростріли їх не допускали.

На цілій лінії ми видержали цілий день. Наші частини, цебто частини 89-го полку, держались якнайкраще. Серед граду куль і гранат мусіли ми телефоністи піддержувати телефонічний зв'язок. Але під вечір ми спостерегли, що ген-ген далеко, на лівому крилі, затихло. Ми не знали, що якраз у цьому місці вдалося ворогові прорвати нашу боеву лінію, захопити багато полонених і почати звідси обхід нашого фронту. Зв'язку з іншими частинами тоді вже не було й ми не могли його налагодити. Але ми ще до пізньої ночі стояли на своїх місцях. По пів-

ночі ми почали відступ. Ми виходили тихцем з окопів, а за нами сичали ворожі кулі, встряваючи в землю. Одначе москалі, що були проти нас, за нами не наступали.

У вівторок, 6. червня, 1916. р. ми цілий день відступали. Де який ліс, або село, висилали ми наперед розвідку, щоб не попасти ворогові в руки. В одному лісі наша розвідка викрила ворожу кавалерію. Ми уставились зараз в каре й пішли в обхід, однак до сутичок не дійшло. Пізно вечором осягнули ми якусь місцевість недалеко від Луцька. Тут застали ми багато наших вояків, які стягнулись сюди після прориву фронту. Всі вони подивлялись на нас, як ми зуміли вирватись ворогові з рук, бо думали, що ми пропали. Усі військові частини, штаби й команди були тут змішані. Вище командування не мало ще докладних відомостей про прорив.

Ми були дуже помучені й охлялі та як стій валились з ніг і засипляли. В невеликому лісі проспали ми смачно цілу ніч. На другий день скоро світ, середа 7. червня, цей ліс почала обстрілювати ворожа артилерія. Шрапнелі рвались над нашими головами й ломили дерева. Зараз всі позривались на ноги, бойові частини відмашерували наперед і там заняли приготовану лінію окопів, а нас, технічну компанію 89-го полку та ще якісь інші частини призначили в резерву. Ми відійшли в другу лінію окопів, що йшла здовж Стиру, недалеко від Луцька.

Цілий день, 7. червня 1916. р., йшов завзятий бій на передових позиціях. Багато наших і ворожих вояків тут полягло. Ми цілий день провели в бойовій готовості, ждучи наказу йти в наступ, або моменту, коли появиться ворог, щоб відкрити проти нього вогонь. Але ворог появився для нас цілком несподівано й то з того боку, з якого ми його не виглядали. Вже над вечором підступив він до нас

зі скорострілами ззаду від самого Стиру й готовий кожної хвилини відкрити вогонь, скомандував: „руки ввєрх“. На правому крилі находився понтонний міст на Стирі, через який цілий день відступали наші частини. Туди й кинулось багато наших вояків тікати, але в тому самому моменті посипався на нас град гарматніх стрілен з Луцька. Огонь цей відкрили німці, які вспіли вже прийти на поміч австрійським частинам. Канонада була така послідовна й безпощадна, що здавалось усім нам тут буде кінець. Всіх, і москалів і наших неначе змело. Я сам сидів ні живий, ні мертвий в ямі, яку тут же переді мною вирила граната. Скоро лише стемніло й канонада зменшилась, коло нас появилось багато російських салдатів, які позабирали від нас усю зброю, обшукали всі кишені й забрали нас у полон. Багато з наших найшло тут свою смерть, а ще більше вживало помочі. Зараз прийшли російські санітарі та робили перевязки своїм і нашим раненим. В Луцьку зажеврила тоді велика пожежа, що освітила всю околицю. Російські салдати говорили між собою, що австрійці вийшли з Луцька, а перед відходом його підпалили. По суті горіли це австрійські військові склади.

В РОСІЙСЬКОМУ ПОЛОНІ

Таким чином я опинився у ворожому полоні. Було це пізнім вечором, 7. червня (по старому стилю) 1916. року. Дата, особливо по старому стилю, залишилась в моїй пам'яті, бо опинився я в країні, де все ще рахували по старому юліянському календарю.

Пізно в ночі привели нас до російської полкової команди. Тут, на превелике наше здивування, найшли ми більше, як 5.000 австрійських полоне-

них. Всі вони, раді, що живі, відпочивали після тяжких боїв. Дехто з них доїдав останню австрійську консерву.

За годину усталили нас в ряд й під сильною пішою та кінною ескортою, повели на зади російської армії. Йшли ми без перерви цілу ніч, бо як видно було, москалі дуже боялись, щоб німці, які прийшли на підкріплення австрійського фронту, не прорвались і нас назад не відібрали. Тому вони ще цієї ночі старались відвести нас якнайдалше від фронту.

При такій великій масі народу не можна було ніде навіть напиться води. Нам і не дозволяли відходити кудись на бік і кожний з нас, хто мав велику спрагу, пив найбруднішу калюжну воду, яку лише находив по дорозі.

На другий день рано, 8. червня, переходили ми через першу бойову лінію. Всюди лежали тут побиті вояки; з деяких і то так з наших, як і з ворожих, вже постягали чоботи й верхню одягу. По нашій стороні було більше вбитих, як по ворожій. Також наші окопи були більше пориті й зрівняні з землею. Всюди лежали поломані кріси, скоростріли, гармати, вози, побиті коні...

Нас провадили в напрямку на Рівне й ми прийшли до якогось села. Памятаю, що було це велике волинське село. Всі мешканці виходили з своїх хат і дивились на австрійських „панів". Ми дивувались, коли почули, що всі вони говорять тут по українськи, гейби у нас в Галичині. Хоч теоретично ми знали, що там, від нас на схід і північ, на Україні, живе такий самий нарід, як ми, але практично, ми всіх, по той бік австрійської границі, називали москалями. Тепер, коли ми на власні очі побачили тих москалів, ми переконалися, що вони такі самі, як ми; що між ними й нами нема ніякої різ-

ниці; що ми говоримо одною й тою самою мовою, маємо такі самі білі хати, ті самі звичаї та обичаї. Кожен з нас неначе відкрив Америку і почув себе нараз членом того великого народу, на землі якого в даний момент находився.

Та не довго залишались в тому селі. Через пів години ми вирушили наперед.

По дорозі зустрічали ми російських салдатів, які йшли на фронт. Всі вони були в бадьорому настрою, а коли побачили таку масу полонених, ставали ще бадьоріші. Деякі з них давали нашим полоненим хліб, а деякі питались: „Далеко на Вьну?“.

Багато російських військ стаціонувало в околиці Рівного. Тут сиділи вони під білими шатрами та були готові на кожний заклик відійти на фронт. Біля тих шатрів нас зустріли торговці хлібом та булками і кожний з нас, що мав гроші, купував і заїдав їх смачно.

Під вечір прийшли ми до Рівного. Тут нас запровадили до укріпленого табору, а тому, що ми були дуже помучені, ми смачно переспали аж до ранку. Рано 9. червня 1916 р. одержали ми сніданок: хліб, цукор і сухий чай. Кожен з нас набрав собі кипятку з котла, що тут находився, та заварював чай. Цей російський звичай був вже декому з нас відомий з минулорічної окупації Галичини. В полудне одержали ми обід: пшоняну кашу. При роздачі обіду зробився великий натовп, кожний сильніший відпихав слабшого. Російські салдати поставили скоростріл й загрозили, що будуть стріляти. Тоді всі відступились назад, усталились в чергу й кожний по черзі одержував свою порцію каші. Перед вечером заладували нас в довжезний вантажний поїзд, по 33 людей до кожного вагону, так, щоб в кожних трьох вагонах було 100 людей і в ночі ми виїхали з Рівного. Ми полягали рядом

у вагоні та ще завжди жадні сну,, позасипляли. Пробудились аж над ранком; наш поїзд переїздивав правобережну Україну.

Відчинили широко двері й приглядались краєвидам. По обох боках залізниці простягались у стремучу даль рівні поля, покриті збіжжам та іншими плодами. То тут, то там виринали ліси, села й містечка. Над усім царило синьо-голубе небо.

На всіх стаціях, де ставав наш поїзд, нас оточували гурти цікавих людей, які звертались до нас, щоб ми продавали свої річі: „пан, продай одіяло“, — „пан, продай шинелю“, — „пан, продай сапоги“. Дехто справді продавав свої річі. Всі говорили тут до нас по українськи й ми почувались як в дома.

Серед полонених, які їхали з нами, було багато мадярів та німців. Вони кривим оком дивились, що ми, українці, так залюбки входимо в звязок з нашими вчорашніми ворогами. Вони мабуть не знали, що ми одноплемінники.

В неділю 11. червня (29. травня) 1916 р. — на самі Зелені Свята — приїхали ми до Києва. На згадку, що ми в столиці України, де наші предки уперше прийняли Христову віру, мене огорнуло якесь урочисте й величне почуття. Я глянув з поїзду, а перед моїми очима виринув Київ зі своїми золотоверхими церквами, високими домами, вежами, в цілій своїй дійсности... Київе, Київе, думав я, чи міг я мріяти, що колись Тебе побачу!

У КИЄВІ.

Перші дні у Києві пройшли мені, як звичайно, у неволі. Але коли я прийшов до себе, то першим моїм бажанням було звидіти місто. Я хотів оглянути всі церкви й пам'ятники, а передовсім пам'ятники Володимира й Хрещення Руси. Скоро лише

трапилась мені до цього нагода, я вибрався з одним з моїх товаришів на оглядини.

Вийшли ми з Протасівського яру та йшли через вулиці Поліцейську і Велику Васильківську. Всюди насторожував я свої уха, щоб почути українську мову, але рідко хто говорив тут поукраїнськи. Також не відчитав я тут ні одної української вивіски ні напису. Всі вивіски й написи були писані по російськи.

Минувши Велику Васильківську вулицю, ми вийшли на Хрещатик. Це був центр Києва й тут був найбільший рух. Багато російських та французьких офіцерів кидалось мені тут в вічі. Ми перейшли вздовж Хрещатика та звернули на ліво, на Володимирську гору. Тут найшли ми велику постать св. Володимира, з високо у гору піднятим хрестом у руці, звернену до Дніпра, що широким руслом пливе тут пониже, попри саме місто. Ми оглянули пам'ятник з усіх сторін, перечитали всі написи й довго-довго дивились на рівний краєвид, що від Дніпра простягається гень-гень далеко на північ на Чернигівщину.

З Володимирської гори зійшли ми вниз на Олександрівську вулицю і пішли попри Сад Купецького Зібрання над сам беріг Дніпра. Тут стояла висока кольяна з хрестом на верху. В цьому місці мало відбутись Хрещення Руси... Тисячеліття історії промайнуло в моїй голові. Мені уявлялась картина, як 988 року наші предки з князем Володимиром стояли тут у Дніпрі по шию в воді, а грецькі священики їх хрестили. Як з того часу почала ширитись віра Христова по цілій Україні, як почали будувати церкви, монастирі, а наші предки покидали свою поганську віру та приймали християнську, яку ми до сьогодні задержуємо...

Побувши тут біля пам'ятника Хрещення Руси

якийсь час і віддавшись думкам про минуле, ми пішли вздовж правого берега Дніпра у гору, а опісля через Олександрівську вулицю на Подол і стали коло Братського Манастиря. Тут знову відбувалась наша новіша історія. В тому манастирі, починаючи від 1620 року була Братська Школа, яку опісля перетворено в Київську Академію. Звідси пішла освіта на цілу східну та північну Європу. Учні Київської Академії почали ширити освіту по всій Україні, а деякі з них, як Теофан Прокопович, Епіфаній Славинецький, Полоцький та інші, понесли нову культуру далеко на Московщину.

З Подолу вернули ми назад до міста та піднялись знову на гору — це пасмо гір тягнеться в околиці Києва вздовж правого берега Дніпра. Тут на горі стояла Андріївська Церква, яку ми з далека бачили. Тут мав колись св. Андрій поблагословити ці гори й звідси почали будувати Київ... Ми оглянули Андріївську Церкву, цей прегарний архітектурний твір Растреллі 18. віку, що й досі зберігається в усій своїй красі. Опісля пішли ми Великою Володимирською вулицею попри Десятинну Церкву на Софійську Площу. Тут стояв пам'ятник Богданові Хмельницькому. Великий гетьман сидить на коні й показуючи булавою на північ, неначе вказував би на небезпеку, яка з тої сторони грозить Україні. Ми й тут задержались якийсь час, оглянули пам'ятник з усіх сторін, перечитали всі написи, а тому, що вже була досить пізня пора, ми пішли далі Великою Володимирською вулицею, минаючи Софійський Собор, Золоті Ворота, Оперу і Володимирський Університет і прийшли назад на Простасів яр. На перший раз я мав багато вражінь. Кілька днів роздумував я над усім, що бачив і почувався щасливим, що ті місця, про які я вчився з української історії, я маю нагоду бачити наочно.

Як воєнно - полонений ходив я щоденно на працю. Ми розкопували т. зв. „Дуванову Гору" на Софійській вулиці. Ця праця була для мене зтяжка й я тут довго не видержав. Скоро одержав я легшу роботу у фабриці туток. Тут працювало багато місцевих робітників і я мав нагоду познайомитись з ними ближче. Всі вони говорили між собою по російськи й мені здавалось, що всі вони москалі. Але коли вони нераз із-за чого - небудь посварились, то лаяли один другого: „ти кацапе", або „ти хахол". Я вже з тих лайок орієнтувався і в хахлові завжди бачив українця, а в кацапі москаля. Нас називали вони „австрійськими панами" або просто „австріяками".

Заробивши трохи грошей, я купив собі цивільне вбрання й тоді вже сміло почав дальше звиджувати Київ. Що неділі відвідував я одну або дві церкви. І так, одної неділі ходив я до найближчої Троїцької церкви на Великій Васильківській вулиці, другої до Володимирського Собору, третьої до Софійського Собору, четвертої до Печерської Лаври. Всюди подобались мені церковні співи, які хоч і були вони трохи відміні від наших, зате мали однаковий текст. Наші люди з Галичини, яких війна сюди закинула, залюбки ходили до православних церков.

Так минали мені перші тижні у Києві. Щоденно ходив я на працю, а в неділю й свята відвідував я церкви та звиджував місто. Нераз ходили ми в неділю на базар, бо тут в неділю й свята перед полуднем торгували. Особливо не подобалось мені дуже, що на середині Галицького Базару стояла невелика церковця, т. зв. „Залізна Церква", і в ній щоденно відбувалось богослуження, а наоколо цієї церковці находилася „толкучка", тобто площа, на якій торгували й продавали усе можливе. Це мені видавалось свого роду профанацією релігії.

Між тим на фронті йшла війна далі. Наступ генерала Брусілова, що так блискуче у червні почався, спинився. У серпні 1916 року російські армії заняли лінію ріки Стоходу й далі ні руш. Лише у Буковині здобули вони втретє Чернівці, а через Коломию та Станиславів посувались російські війська у південну Галичину — у Карпати. Здавалось, що становище для Центральних Держав не було б таке дуже погане, коли б Румунія дня 14. серпня ст. ст. 1916 року не була виповіла їм війни. Вся російська преса почала з приводу цього дуже ликувати, а серед російських військ у Києві було помітне велике піднесення духа. Але ликування ці не тривали довго, бо скоро румунська армія під натиском німецьких військ почала відступ.

Я втягався у суспільне життя міста Києва, студіював відносини, читав газети і почав вчитися російської мови, без знання якої трудно було тут у місті найти якесь краще заняття. Якраз тоді вичитав я в „Южній Копѣйці“, яка виходила у Києві, що в контору цього часопису потрібно практиканта. Було це десь при кінці вересня ст. ст. 1916 року. Я негайно зголосився туди і управляючий Василь Пупель, прийняв мене на практику. Мене призначили на помічника завідуючого провінціальною продажу часопису з платнею 30 рублів на місяць. За ті гроші ледви - що можна було тоді у Києві прожити, але я був вдоволений, що свою тяжку фізичну працю, яка нераз була мені й не під силу, змінив на умову. Умова праця відповідала більше моїм силам і моїй освіті. Я мав щоденно від години 10-ої рано до 4-ої пополудні працювати в конторі цього часопису, що містився на Великій Васильківській ч. 38.

Заняття в конторі „Южная Копійка" було для мене дуже повчаюче. Я почав ближче пізнавати життя на Україні, яке все ще було для мене чуже. Я почав також ходити до українського, чи як тоді називали офіційно „малоросійського" театру, який після літніх ферій знову розпочав під артистичним проводом Садовського вистави в Народньому Домі на Великій Васильківській вулиці.

Зараз першої неділі вибрався я на „Наталку Полтавку". Велика радість огорнула мене, коли я хоч на сцені почув українську мову. „Наталку Полтавку" я вже бачив, але виконання її тут на київській сцені в супроводі великої оркестри і чудових декорацій, було для мене нове. Я так глибоко переживав цілу виставу, що хвилинами зовсім забував про себе й не знав, чи це сон, чи дійсність. Службовці театру одіті в козацькі червоні одяги, декілька жінок, одітих в український стрій — це все робило на мене великий вплив. Я мав вражіння, що справді нахожусь на Україні.

Почав я ходити на всі вистави, доки не вичерпав усього репертуару. Я бачив: „Наталку Полтавку", „Москаля Чарівника", „Сватання на Гончарівці", „Дай серцю волю, заведе в неволю", „Ой не ходи, Грицю", „На перші гулі", „Хмари" та інші побутові пєси, які тоді дозволяла російська царська цензура.

Якраз тоді, коли я так зацікавився українським театром, контору нашого часопису почав навідувати п. Олександр Грудницький; він мав з 15. листопада 1916 р. обняти у нас посаду управляючого, бо старий управляючий від нас відходив.

Пан Олександр Грудницький був одітий у військовий однострій зі шаблею при боці; носив велику гарну бороду, яка його особі придавала цілком

благородний вигляд. Почав знайомитись зі справами в конторі й зі службовцями. Одного разу покликав він мене в якійсь справі до свого кабінету, а довідавшись, що я бувший вояк з Галичини, почав він зі мною щиро й відкрито розмову. Він мені сказав, що все українське життя, тут заборонено; що єдиний український часопис „Радугу“, яка виходила у Києві, з вибухом війни припинили; що зараз у Києві ледви-ледви існує єдиний український клуб „Родина“, де від часу до часу відбуваються сходини; що на цих сходинах він також буває; що він колись і мене туди візьме, але я мушу про це мовчати. Довідавшись, що я тут в конторі одержую лише 30 рублів на місяць, приобіцяв він мені постаратись кращу посаду. Він ще мені сказав, що коли б всюди на Україні була українська влада, то часопис, в якому я працюю, не називався б „Южная Копѣйка“, а „Південна Копійка“.

Коли я з ним був вже добре знайомий, я одного разу його запитав, чого він носить військовий однострій. На це він мені відповів: „Я нащадок українських козаків, які Січ збудували, турків і татар воювали, ворогів шаблями рубали...“ Кажучи це, він встав і з великим розмахом мало-що не виняв шаблі, хоч було це в кабінеті і він міг розбити лампу, що тут висіла над його бюрком. Ясно, що в цьому моменті я пізнав весь його войовничий дух.

Я весь час говорив по українськи, чи, як мені казали, по „галіційськи“ і тим звертав на себе увагу кожного, але тому, що це було підчас війни і в Києві в той час було багато галичан, то говорити по українськи починало бути в моді.

Між тим Олександр Грудницький, познайомившись зі службовцями нашого часопису, дуже рідко приходив до нашої контори. Він чогось не

спішив обняти у нас посаду управляючого. Але одного разу, було це в останніх днях листопада 1916 року, прийшов він до контори та сказав, що знайшов для мене краще місце у Всеросійськiм Союзi Міст. Я маю в урядових годинах зголоситися в Управлінню цього Союзу на Безаковській вулиці ч. 9, у головноуповноваженого Андрія Васильовича Ніковського. Пан О. Грудницький при цьому мені заявив, що цей А. В. Ніковський є українець, і щоб я, коли буду в його, разом з поданням написаним по російськи, вручив йому таке саме подання, писане по українськи.

Я зробив все так, як він мені сказав, і одного дня рано пішов на Безаковську 9. Там була вивіска: „Комитет Юго - Западнаго Фронта Всероссийскаго Союза Городов“. Коли я в урядових годинах зголосився в кімнаті „Главнoуполномоченнаго“ і йому представився, він зразу мені заявив: „Ага, знаю, мені вже про вас говорили“. І не багато говорячи, взяв від мене обидва подання, перечитав їх, українське заховав у шуфляду і в приявності кількох урядовців мені сказав: „Ви знаєте українську мову, в разі потреби буду вас мати на увазі“; а на російському поданню поклав резолюцію, приділяючи мене на службу в характері молодшого експедитора. Усе прийняття відбувалось так ввічливо, чого я ніколи не сподівався; сам головноуповноважений, Андрій Васильович, як його всі звали, весь час говорив зі мною по українськи. Я ніколи не сподівався, що в такій урядовій установі, як Всеросійський Союз Міст, він найде стільки відваги, щоб в приявності кількох російських урядовців, говорити по українськи. Та це було три місяці перед великою російською революцією...

Я в першу чергу пішов до контори часопису „Южная Копѣйка“ і просив звільнити мене зі

служби. В адміністрації цього часопису зайшли між тим зміни. Ціле видавництво перемінилось в Акційне Товариство, і як таке, перейшло в руки нового управляючого, Демидова. Коли я зі своїм відходом й нього зголосився, він не дуже був задоволений, що я так скоро відходжу. Але мій шеф заявив, що без мене може обійтись, то й він мене звільнив і видав мені відповідне посвідчення.

Установу Всеросійського Союзу Міст покликали до життя в часі війни. Союз мав своїх представників по всіх більших містах України. Ці представники працювали для армії та оборони; вони закладали різні майстерні, в яких виробляли одяг, білля, екіпажі, вози, будували передвижні бараки, й виробляли різні залізні товари та інші потрібні для війська річи. Вони також скуповували й доставляли для армії харчі і медикаменти, несли санітарну поміч і закладали свої установи Червоного Хреста. Потрібні для цього кошти одержували Союзи від держави, а також від міст і від великих промисловців та землевласників. В проводі комітету південно - західного фронту В. С. М. стояв барон Штейнгель, який пізніше був українським послом в Берліні.

Таку саму роль, як Всеросійський Союз Міст, виконував також Всеросійський Земський Союз.

Моя праця, як молодшого експедитора в Союзі, полягала в тому, що я мав доставляти різні товари зі залізничних стацій на склади Союзу. Щоденно мусів я зголошуватись в годині 6-ій рано на Великій Васильківській вулиці в старшого експедитора Харченка, а цей давав мені товарові фрахти й відповідну кількість підвод, з ними їхав я на залізничну стацію, одержував товари, ладував на підводи та доставляв на склад Союзу. Експедитори мали слідкувати за тим, щоб все йшло в порядку;

вони відповідали також за цілість товару. Ми одержували товар зі стації під розписку, і під розписку здавали його на складі.

Мені приходилось доставляти залізо, дерево, мануфактуру, медикаменти, цукор, муку й інше. Праця та була дуже відповідальна й вимагала від експедитора пильного догляду, щоб щонебудь в дорозі не пропало. Особливо, коли доставляв я цукор або муку, то мусів я дуже за всім вважати. Санітарі, які працювали під моєю рукою, були дуже відзивчиві на ці продукти. Бувало нераз десь прорветься мішок і кілька пудів цукру або муки забракне.

Пізнавши, яка відповідальна й тяжка є моя праця, я вже був й нерад, що сюди поступив. Служба в конторі часопису „Южная Копѣйка" видалась мені і приємнішою і вигіднішою. Але раз зроблене не можна було повернути назад. Щоденно мусів я ставати в годині 5-тій рано і в годині 6-ій бути вже в старшого експедитора; тут забірати підводи й їхати по товар. Бувало нераз, що товар, на який я одержав фрахт, не прийшов ще на стацію, тоді був цей день для мене вільний.

— — — — —

Між тим наступила зима, впав сніг і почалось зимно. На російському південно - західному фронті, яким я найбільше інтересувався, бої зтихли. Ставка російського головнокомандуючого південно - західним фронтом щоденно комунікувала, що на південно - західньому фронті або без змін, або спокійно. На російському північному фронті також всі операції припинились. Дня 23. жовтня ст. ст. 1916 року проголосили німці на території Польщі, яку вони заняли, незалежну Польську Державу. На румунському фронті продовжували німці наступ; вони зуміли продовж двох місяців заняти цілу Руму-

нію; 23. листопада ст. ст. 1916 року заняли вони столицю Румунії: Букарешт. Румунський уряд і їх новий король Фердинанд виїхали до Ясс. Памятаю, що особливо російські салдати лаяли за це румунів: „добрі це союзники“, казали вони, „замість помочі, то ти йди та ще румун захищай“. Успіхи для Центральних Держав були тим більші, що вони занявши усю румунську територію, одержали нараз нову базу для харчування, а це дуже піднесло їх скрутне господарське положення. Але перед відходом румуни знищили та зруйнували більшу частину своїх нафтових джерел.

Також ціле літо 1916. року йшли великі бої на французькому фронті. Французькі та англійські армії почали спільний наступ на Сомі, але мимо 5-місячної завзятої офензиви, посунулись вони дуже незначно наперед. Цей наступ мусів дуже знести німецьку армію, бо 12. грудня 1916. р. німецький цісар Вільгельм II. запропонував державам Антанти мир. За переговорами виступив також 18. грудня 1916. р. американський президент Вільсон. Вільсон жадав у своїй ноті, щоб воюючі держави подали умови, на яких вони могли б заключити мир. Але вже 30. грудня 1916. р. Антанта відкинула німецьку пропозицію, називаючи її воєнним маневром, що його призначили на введення в блуд неутральних держав. Знову умови миру, які держави Антанти подали у відповідь на Вільсонову ноту, були для Німеччини неможливими до прийняття, так що з усіх тих заходів нічого не вийшло.

Якраз тоді, зимою 1916-17. р. в Києві було дуже багато війська. Самих шкіл хоружих було чотири. В цих школах учились молоді люди на військових старшин. Деякі з них мали дуже низьку освіту. Всі київські казарми були переповнені сал-

датами. Військові справи відбувались по всіх місцях, а навіть по міських парках і садах. Ідучи щоденно рано на службу, я бачив, як в міському парку на Поліцейській вулиці муштрували новобранців. Також зустрічав я часто довжезні ряди салдатів, що машерували вулицями та співали пісні за царя, віру й вітчину. Дивлячись на це все, так і хотілось вірити, що російська армія справді непереможна, що як ціла держава, так і весь нарід стоять міцно та непорушно проти усіх ворожих зазіхань. Разом з тим пороблено всі заходи до евакуації Києва. Ще з весни минулого 1915. року стояв на Дніпрі довжезний деревляний міст, приготований до відступу армії, навіть в разі виливу Дніпра, що трапляється не раз на весну. Але російська преса нічого більше й не знала, як лише поширювання клича війни до переможного кінця.

Про заходи російського царя заключити сепаратний мир, ми тоді нічого не чули.

Різдвяні свята й новий рік 1917. святкував я перший раз на Великій Україні по православному звичаю. Памятаю, що особливо на саме Різдво 25. грудня ст. ст. 1916. р. був великий мороз. Я ходив до Володимирського Собору, бо тут співав великий хор. Собор був повнісінький. Війна горнула людей до церкви, до Бога. Як у всіх церквах, так і тут при кінці Служби Божої співали молитву за весь руський нарід і за царя, що починалась: „Спаси Господи люди Твоя“. Прислуховуючись тій молитві, в якій згадували царя, царицю, царевича і всю царську родину, я думав: яка сильна православна віра й монархістична ідея! Нехай би хтось поважився сказати щось проти віри, або царя!!

РІК 1917.

Новий рік 1917. застав мене далі на службі у Всеросійському Союзі Міст. Я особливо після свят мав тут багато праці. Мені приходилось доставляти дерево до Механічних Майстерень Союзу на Бульонську вулицю, де з цього дерева будували передвижні бараки. Нераз мав я багато клопоту зі санітарами, яких мені приділяли до транспорту. Будучи на державній військовій службі, вони невелику охоту мали до праці, а дивились лиш, щоб скоріше їм день пройшов. Вантажили вони свої підводи дуже поволі, коли я на хвилину відійшов, то й вони розходились; мені нераз приходилось напружувати всі свої сили, щоб їх примусити до праці. Я мав під своєю рукою людей з різних губерній. Найліпше було мені працювати з полтавцями, які на кожному кроці виказували більше слухняности та інтелігенції, як „кацапи" з півночі. Полтавці працювали краще й не треба було за ними ані слідкувати, ані їх до праці наганяти.

До державних підприємств прибувало щораз то більше австрійських полонених на працю. Деякі полонені чехи займали тоді упривілейовані становища. Я познайомився з одним чеським старшиною, який був в складі нашого Союзу завідуючим, одержував безплатне помешкання, 250 рублів на місяць і мав повну свободу. Я міг йому позавидувати. Взагалі чеські полонені були на Україні зовсім вільні, бо в червні 1916. р. Російський Уряд дозволив їм організувати чеський легіон.

Проти складу Всеросійського Союзу Міст на Безаковській вулиці була велика книгарня, на якій був напис: „Українська Книгарня бувшого Видавництва „Київської Старини". Я вже давно збирався купити собі там деяких книжок, та все не мав віль-

ного часу, щоб зайти туди. Але одного дня, було це перед йорданськими святами 1917. р., я зайшов. Застав тут високого, кремезного мужчину. Був це власник книгарні п. Степаненко. Я поздоровив його й просив показати мені найновіші українські книжки. Він по моїй мові зразу помітив, що я чоловік приїзджий, а довідавшись, що я галичанин, почав зі мною отверту розмову. Сказав, що найновіших українських книжок в них дуже мало, що їх майже нема, бо їм заборонили друкувати по українськи, а це, що друкується про Україну, то друкується по московськи. Кажучи це, він показав мені журнал „Украинская Жизнь“, який виходив у Москві. Я почав оглядати цей журнал, а він продовжував далі: „У нас не те, що у вас; у вас є свобода слова й друку; ви під Австрією маєте свої школи, а в нас їх нема. І ось вже третій рік війна, від якої ми українці повинні дечого надіятися. Програє Росія, то може буде для нас трохи легше, а не дай Бог, виграє, то тоді русифікація ще збільшиться, заборонять і те, що є, та ще й вас і вашу цілу Галичину зрусифікують. Тоді брат держись!“ Мені подобалась така щира та відкрита розмова. Я купив тоді цей журнал „Украинская Жизнь“ та ще декілька інших книжок, а між ними Чепіги „Проблеми навчання й виховання“ і з цього часу заходив сюди частіше.

Я щораз то сміливіше почував себе на Україні. Хоч був я воєннополоненим, то бачучи, якими великими правами й вольностями користуються на Україні воєннополонені чехи, думав: чому я, як українець, не можу користуватись такими самими правами й вольностями? Як можна бути в воєнному полоні у свого власного народу?

Минув січень і прийшов лютий 1917. р. Я щоденно мусів їздити на товарові двірці та справлятися, чи „груз прийшов“. Коли прийшов, то мусів

його доставляти, коли ні, то мав цілий день вільний. Підчас цієї праці заскочила мене велика російська революція.

ВЕЛИКА РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Вже при кінці лютого всі виглядали якихось подій. Там десь далеко на півночі, у Петербурзі, засідала Державна Дума, йшли дебати, промови, переговори, рішалась судьба держави й народів, але в Києві, як на далекій провінції, йшло життя своїм звичайним шляхом. Аж 11. березня (26. лютого ст. 1917. р., не прийшли з Петербурга до Києва ніякі звістки. Київ був неначе відірваний від світа. Так було три дні. На четвертий день принесли часописи офіційну вістку, що в Петербурзі вибухла революція, що цар Микола II зрікся престолу в користь великого князя Михайла, що також і цей останній зрікся престолу в користь Народнього Зібрання, що врешті з почину Державної Думи створився в Петербурзі Тимчасовий Російський Уряд, в проводі якого стоїть князь Львов. Цей уряд закликає усіх до спокою і дальшої праці, щоб довести війну до переможного кінця. Всі нехай залишаються на своїх місцях і продовжують працю.

Такого приблизно змісту була перша вістка, яку ми на четвертий день російської революції через пресу одержали в Києві. Усі київські часописи грубими буквами друкували маніфести обох монархів, якими вони зрікалися престолу.

Деякі часописи, як причину революції подавали голод, який ніби починав поширюватися в Росії. Не знаю поскільки це правда, але в перші дні революції залізниці були перетяжені транспортом збіжжя до міст. Довжезна залізнична рампа київської товарної стації, як також усі магазини були

завантажені цілими скиртами мішків зі збіжжям. Такої великої кількості збіжжя я ще не бачив ніколи! І це все звезли залізниці продовж кількох днів. Мабуть тоді дуже боялись бунтів, які в зв'язку з революцією легко могли вибухнути й викликати в краю анархію. Але в Києві тоді недостачі в харчах не було.

РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ.

Коли в Києві стало відомо, що цар зрікся престолу, а з почину Державної Думи покликано Тимчасовий Уряд до влади, якась неописана радість огорнула всіх громадян. Вони неначе прокинулись зі сну. Всюди, де лише траплялась їм нагода, вони зустрічались і балакали на тему революції. Всі братались, поздоровлялись, як передтим ніколи. Здавалось, що загальний мир запанував на світі. Таке саме братання пішло всюди по Україні, по всіх селах і містечках, а також на фронті поміж салдатами. Це було загальне пробудження людей до волі, до нового життя, яке невідомо ще було, що принесе.

Зараз же після одержання офіційної звістки про революцію, в Києві зійшлася Рада Представників громадських організацій м. Києва, що вибрала Тимчасовий Виконавчий Комітет. Головою Комітету вибрано барона Штейнгля — того самого, що стояв в проводі Комітету південно-західнього фронту Всеросійського Союзу Міст. Цей Тимчасовий Виконавчий Комітет як виразник волі Російського Тимчасового Уряду, був найвищою владою в Києві. До Комітету ввійшло декількох українців, а між ними також головноуповноважений Союзу Міст А. Ніковський.

Цей Комітет почав приймати владу до своїх рук. В першу чергу продемонстрував свій перехід

на бік Тимчасового Російського Уряду київський гарнізон. Всі військові частини, які стояли тоді в Києві, проходили Хрещатиком попри будинок Міської Думи й тут на балконі стояли всі члени Київського Виконавчого Комітету та приймали дефіляду. В той спосіб відбувся в Києві перехід усіх військових частин на бік Російського Тимчасового Уряду. Також уступили всі бувші царські губернатори, а на їх місце призначено губерніяльних комісарів.

В четвер, 16/29. березня 1917. р. відбулась у Києві велика маніфестація робітників усіх київських фабрик, заводів і підприємств та службовців державних установ. Майже цілий день переходили вони групами через Хрещатик, біля будинку Міської Думи, співаючи Марселезу та інші революційні пісні, як: „Ви жертвою в бою нерівнім лягли“. Кожна група несла на переді таблицю, на якій була виписана назва її підприємства. За таблицями йшли національні та революційні прапори. Поруч українських жовто-блакитних були тут переважно революційні червоні прапори та російські транспаренти з кличами: „Хай живе революція!“, „Геть царя!“, „Геть з війною!“, „Війна до переможного кінця!“, „Мир без анексій і контрибуцій!“, „Хай живе 8-годинний робочий день!“, „Рівність, Свобода й Братерство!“, „Хай живе III. Інтернаціонал!“, „Мир хатам, війна палатам!“, „Хай живе соціалізм!“, „Нехай живе федеративна російська Республіка!“ й т. п.

Підчас походу маніфестації члени Київського Виконавчого Комітету находились на балконі Думи і звідсіль часто виголошували промови, які витали бурею оплесків. Ще пізно вечером стояли на Хрещатику біля Думи групи робітників і гарячо диспутували поміж собою.

Маніфестація ця принесла на денне світло всі бажання та стремління робітників. Вже тоді виступили серед російського пролетаріату дві течії: меншевики та большевики. Вони так довго боролись поміж собою, поки большевики не захопили владу у свої руки.

Зараз у неділю, 19. березня (1. квітня) 1917. р. відбулась у Києві велика українська маніфестація. Великі маси українських дітей, молоді, робітників, селян, вояків та інтелігенції з національними жовто-блакитними прапорами та портретами Шевченка дефілювали таксамо по Хрещатику. Діти несли транспаренти: „Дайте нам рідну школу!“, „Української школи хочемо!“, „Українським дітям — українська школа!“. За дітьми йшла молодь середніх та вищих київських шкіл з транспарентами: „Нехай живе Український Університет!“, „Нехай живуть українські високі школи!“, „Українську мову до київських шкіл!“, „Нехай живе вільна Україна!“ й т. п. Далі вояки, робітники, селяни та всі інші учасники маніфестації, що несли національні прапори з написами: „Нехай живе вільна Україна!“, „Україні автономію!“, „Нехай живе вільна Україна в вільній Росії!“, „Хай живе федеративна Росія!“, „Хай живе земля і воля!“, „Хай живе 8-годинний робочий день!“ і т. д. На бальконі Думи находилися члени Київського Виконавчого Комітету та приймали дефіляду також і цієї маніфестації.

Як і підчас маніфестації 16/29. березня, так і підчас маніфестації 19. березня (1. квітня) я стояв на Хрещатику проти Думи й цим обом маніфестаціям пильно приглядався. Вже тоді помітив я різницю між ними: маніфестація 16/29. березня була всеросійська й мала соціалістичний характер, маніфестація-ж 19. березня (1. квітня) була українська й носила зовсім національний характер. Це мало

велике значіння для розвитку пізнішої російської та української революції взагалі.

Зараз після української маніфестації почався серед українського громадянства в Києві рух. В одній, єдиній українській організації — Товаристві Українських Поступовців (ТУП), що складалася з визначних українців, переважно письменників, закипіло життя. Звідси вийшла й тут скристалізувалася ідея Української Центральної Ради, яка остаточно сформулувалась на Українському Національному Конгресі. Також саме Товариство Українських Поступовців перетворилось у політичну партію українських автономістів-федералістів, а пізніше в соціялістів-федералістів.

В Києві зчинився великий попит за українським друкованим словом. Українські книгарні випродали тоді всі запаси старих українських книжок. Приспаний віками нарід, неначе пробудився до життя. Всі стихійно кинулись до праці хто де міг. Кожний, хто почував себе українцем, хотів чим-небудь причинитись до української справи. В першу чергу українські письменники приступили до видавання українських часописів та книжок.

Памятаю, що ще 21. березня (3. квітня) 1917. р. в дуже гарний весняний день відбувалась у Києві якась маніфестація. В Софійському Соборі цілий день дзвонили. Цього дня я доставляв дерево з київського двірця до майстерень Союзу на Бульонську вулицю. Всеросійський Союз Міст розвивав тоді, як здавалось, інтензивніше, як коли-небудь, свою діяльність. Але другого дня після того, отже 22. березня ст. ст. 1917. р., коли я був на головному складі на Безаківській вулиці, покликав мене головноуповноважений А. Ніковський до себе й сказав мені, що цими днями почне виходити в Києві український часопис „Нова Рада" й що я буду йому

потрібний. Я маю зголоситись до Українського Клубу „Родина” на Великій Володимирській вулиці, де відведено для редакції кілька кімнат і де вже приймається передплата на цей часопис.

Зараз же другого дня зголосився я на Великій Володимирській вулиці в клубі „Родина” й застав тут панну Е. Лисенко, яка приймала передплату. Передплатники являлись в такій великій кількості, що греба було посадити ще двох людей, щоб не заставляти їх довго ждати. Мене познайомили з п. Зборовським, з яким я мав усю адміністрацію „Нової Ради” поставити на ноги. Ми поділили між собою працю в той спосіб, що п. Зборовський зайнявся організацією контори, а мені залишилось організувати експедицію. Я зараз занявся підготовчою працею, бо ось-ось мав вийти часопис. Практика, яку я набув в „Южній Копійці”, мені тут дуже придалася.

Дня 25. березня ст. ст. 1917. р. вийшло перше число „Нової Ради”. Часопис друкували на плоскій машині в друкарні „Товариства Тверезости” на Сінній Площі. Часопис треба було фальсувати, опісля наклеювати адреси, словом, роботи було багато, а я мав зпочатку тільки троє людей; отже ми мусли працювати з подвійною енергією, щоб на час доставити часопис і на пошту й на дрібну розпродажу. Я тоді працював день і ніч.

Після „Нової Ради” почали ще виходити в Києві „Народня Воля” й „Робітнича Газета”.

В той час був уже в Києві професор Грушевський. В перших днях після його повороту йому робили на вулицях Києва овації. Я сам був свідком одної такої овації, яку йому зробили на Великій Володимирській вулиці, біля книгарні „Час”. Двох молодих українських старшин підхопило його на руки догори, а всі переходячі кликали „Слава Гру-

шевському!". Його вважали тоді найбільшим українським авторитетом. Тому й зараз покликали його на голову Українського Національного Конгресу, який почався у квітні в салі Купецького Зібрання в Києві.

Цей конгрес відбувався в дуже торжественній атмосфері. На ньому були приявні представники чужих національностей, а саме: чехів, поляків, росіян, болгар та інших. Я одержав карту вступу і в днях 6., 7. і 8. квітня ст. ст. 1917. р. пильно прислухувався рефератам і промовам, що їх тут виголошували. Поскільки я тоді міг зрозуміти, завдання цього конгресу було між іншим доказати, що южна нація, в тому числі й українці мають право на вільне життя й розвиток. Біля слова „автономія” крутились усі реферати й відчити конгресу.

УКРАЇНЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Після конгресу виступила на політичну арену Українська Центральна Рада, яка з того часу стала виразником волі українського народу. Українська Центральна Рада створилась з представників усіх губерній, а також усіх політичних груп на Україні й тимчасово, аж до скликання Установчих Зборів, мала заступати Український Парлямент. Головою Ц. Ради був проф. Грушевський.

Центральна Рада почала свої засідання в педагогічному музею князя Олексія на Великій Володимирській вулиці. Цей цілий будинок віддали в її розпорядження і він скоро став центром українського політичного життя. Тут урядували різні бюро Центральної Ради й сюди приходили всі в різних справах, а також вояки з фронту звертались сюди за різними інформаціями та літературою.

Український рух захопив також і армію на

фронті. Українці, які служили в російській армії, змішані разом з іншими національностями, почали відділятися і творити окремі українські військові частини. Почалась українізація армії, яка йшла дуже скорим темпом вперед. У Києві зорганізували тоді перший український полк ім. Богдана Хмельницького. Командантом цього полку був полковник Капкан. Як не старались російські генерали й команданти перешкодити цій українізації армії, але вони були безсилі супроти цього стихійного руху, що прийняв грандіозні розміри. З дієвої армії посипалась численна передплата на „Нову Раду" й ми вже в травні мусіли підвищити наклад часопису до 15.000 примірників. Друк нашого часопису перенесли ми до друкарні П. Барського на Хрещатику.

В днях 5—8. травня ст. ст. 1917. р. відбувся в Києві перший Український Військовий З'їзд. До столиці України приїхало біля 700 делегатів, які називали себе представниками одного мільйона українських штиків. На з'їзді вибрано Український Військовий Генеральний Комітет, головою якого став Петлюра. З'їзд одобрив політику Української Центральної Ради, яка видвигнула на денне світло постулат автономії України й доручив їй негайно домогатись від Російського Тимчасового Уряду для України автономії. Побувши в Києві кілька днів, всі делегати з'їзду розїхались назад на фронт.

Зараз після цього з'їзду вислала Центральна Рада до Петербургу делегацію з Єфремовим і Винниченком в проводі, яка мала домогатися для України автономії. Але переговори української делегації з членами Російського Тимчасового Уряду не довели до ніякого порозуміння. Українським делегатам було навіть тяжко добитись у російських міністрів авдієнції. На початку червня приїхали во-

ни з Петербургу назад до Києва та не привезли нічого.

Якраз тоді, а саме 5/18. червня 1917. р., мав початись у Києві Військовий Зїзд, якого тодішній російський військовий міністр Керенський заборонив. Однак цей зїзд таки відбувся. До Києва приїхало тим разом около 2000 делегатів від півтора мільйона українських вояків. Почались знову наради зїзду в справі автономії України. Постановили подбати самі за себе й взяти свою долю в свої руки. У висліді цієї постанови був перший універсал Центральної Ради, проголошений у Києві 10/23. червня 1917 року, в яким було сказано, що український нарід бере свою долю в свої руки й надалі буде сам творити своє життя.

Тимчасом Російський Уряд стояв весь час на становищі війни до переможного кінця в союзі з Антантою. Це становище треба було піддержати активно. Але дисципліна російської армії після революції дуже впала, і тодішній воєнний міністр Керенський почав розїжджати по фронті, уряджувати мітинги й різними промовами підносити боєздатність і дисципліну російської армії та заохочувати її до наступу. Будучи на фронті, Керенський, 29. червня (12. липня) 1917 року відвідав також Центральну Раду у Києві. Підчас авдієнції в Центральній Раді мав він сказати, що Тимчасовий Російський Уряд готов йти назустріч всім урядам, які лише його будуть підтримувати, але він скаже: руки геть тим, що не будуть з ним „согласовать своих дѣйствій”.

В той час, коли Керенський в Центральній Раді вів переговори, весь київський гарнізон, на знак своєї відданости для української справи, робив дефіляду біля Центральної Ради. Керенський, цей великий тоді чоловічок, одітий у френчик, з виго-

леною головою, закінчивши переговори, вийшов з буринку Центральної Ради та сідаючи до свого авта, придивлявся цій дефіляді українського війська.

Разом з Керенським були тоді у Києві ще два інші російські міністри, а саме Терещенко і Церетелі. Вони також вели переговори з членами Центральної Ради. У висліді цих переговорів, погодився Російський Тимчасовий Уряд на автономію України. Центральна Рада видала тоді, 3./16. липня 1917 року, свій другий універсал і зараз після того приступила вона до реорганізації свого органу Генерального Секретаріату, який почав заводити на Україні автономний лад.

В той час урядовав вже в Києві Галицько - Буковинський Комітет, який занявся опікою бувших полонених і втікачів з Галичини та Буковини.

Між тим на південно - західнім фронті почався наступ російської армії під проводом, як і минулого року, генерала Брусілова. В Києві не дуже вірили в великі успіхи цього наступу, але куди йшов Російський Тимчасовий Уряд, туди мусіла прямувати також і Центральна Рада станувши на становищі війни „до переможного кінця". Тому той полк ім. Богдана Хмельницького, якого зорганізував полковник Капкан для піддержання української справи в Києві, мусів проти своєї волі відійти на фронт, після того, коли кірасири на Пості Волинським біля Києва його окружили та обстріляли скорострілами.

Брусілов повів наступ в Галичині, взяв Станіславів, Галич і Калуш. Його спроба прорватись під Зборовом і Бережанами на Львів, закінчилась невдачею. Але вже 6./19. липня 1917 року почали німці свій проти - наступ. Біля Золочева прорвали

вони російський фронт і російська армія в великому непорядку почала відступ з Галичини й Буковини, залишаючи всюди багато майна, полонених, коней і іншого військового знаряддя. Остання спроба російської армії опанувати знову Галичину, закінчилась невдачею.

Також на північному фронті перейшли німці 1. вересня 1917 року через Двину і вже 3. вересня здобули вони Ригу. Опісля взяли вони устє Двини, а також міста Фрідріхштад і Якобштад. В жовтні 1917 року опанували німці побережжя Північного Моря.

На цих невдачах закінчила російська царська армія цілу свою воєнну кампанію світової війни, видержавши хоробро на фронті роки 1914—1917.

Підчас коли це все діялося на фронті, у Києві урядував Генеральний Секретаріят, як виконавча влада Центральної Ради. Але Російський Тимчасовий Уряд щораз то більше обмежував владу Генерального Секретаріату. Перш за все обмежив він територію України до пяти губернь, а саме до Київської, Полтавської, Волинської, Подільської і Чернігівської. Також зменшив він число генеральних секретарів. Разом з тим у Києві ще кріпко держались органи старої влади, а саме Штаб Київської Воєнної Округи, Міська Дума та інші, які міцно держали владу в своїх руках. Між тими останніми з одного боку, і Генеральним Секретаріатом і Центральною Радою з другого, приходило часто до ударів.

Мимо цього Генеральний Секретаріят працював успішно. Особливо Генеральний Секретаріат освітніх справ, якого вів Стешенко, розвинув широко свою діяльність і вже в осені цього року покликав в Києві до життя три українські гімназії. До

одної з цих гімназій, що одержала назву „II-ої української гімназії ім. Кирило - Методіївського Брацтва", я здавав вступний іспит, після якого мене прийнято до VIII-ої класи. Основником і першим директором цієї гімназії був нині вже покійний проф. Сушицький, пізніший ректор Київського Українського Державного Університету.

У вересні 1917 року в нашій гімназії почалась наука. Тому, що я весь час працював в „Новій Раді", щоб мати можливість ходити рано на науку, за згодою редактора А. Ніковського перейшов я з денної праці на нічну, а саме на коректу. Я був дуже вдоволений з такого висліді справи, хоч і дуже мало мав часу для науки.

— — — — —

Але ми учні української гімназії не могли довго віддаватись спокійно науці. Причиною тому були події, які послідували після невдачі російської армії на південно-західньому фронті. Саме тоді почався розклад російської дієвої армії. Розбещені салдати під впливом большевицької агітації щораз то більше деморалізувались, тратили дисципліну й не хотіли підчинятись ніяким наказам. В такому стані звільняли вони окуповані частини Галичини й Буковини. З фронту почали вони втікати додому.

Ця невдача російської армії на фронті захитала до решти вже й так непевне становище Російського Тимчасового Уряду. 25. жовтня ст. ст. (7. листопада) 1917. р. наступив у Петербурзі большевицький переворот. До влади прийшли большевики з Леніном і Троцьким, зорганізовані в Совіти робочих і салдатських депутатів. Членів Тимчасового Уряду арештовано.

На Україні перед Центральною Радою стояло питання: яке становище вона має зайняти з уваги на новий Петербурський Уряд?

В той час був також і в Києві Совіт робочих і салдатських депутатів, а його проводирами були Пятаков, Григоріїв і Затонський. Майже рівночасно з большевицьким переворотом у Петербурзі готувались також і вони захопити владу у свої руки в Києві. У Києві мали вони по своїм боці деякі військові частини, а крім цього зорганізували вони також робітників в Арсеналі. Але мали вони тут проти себе російських меншевиків і кадетів, які стояли по стороні Російського Тимчасового Уряду, а маючи за собою Штаб Київської Воєнної Округи й юнкерську школу, хотіли задержати свій стан посідання. Між ними й большевиками, які справді зробили спробу захопити владу у свої руки, почались 26. жовтня ст. ст. 1917. року на вулицях Києва сутички. Генерал Квіцінський, що стояв у проводі Штабу Київської Воєнної Округи, велів покликати до помочі юнкерів і чеських легіонерів, які стояли тоді в Києві. Але на другий день, 27. жовтня ст. ст. 1917. р. вся влада опинилась в руках українців. Так вийшло, що українці тим разом добре вивязались зі ситуації й були тим третім, що скористав. Цього дня рано кияни повставали та не знали, хто має владу в руках: чи большевики, чи меншевики? А міжтим українські козаки, які всюди ходили по вулицях стійками та охороняли державні установи, виразно свідчили про те, в чиїх руках влада. Були це переважно делегати третього Українського Військового З'їзду, що саме тоді відбувався в Києві.

Так перейшла влада до рук Центральної Ради, яка врешті, хоч на короткий час, стала справдішнім хазяїном на своїй землі.

Київські большевики після того самі не знали, що їм почати. Здавалось, що вони нічого не можуть мати проти Центральної Ради, тимбільше, що большевицький Петербурський Уряд, захопив вла-

ду у свої руки та проголосив для всіх націй право на „самоопределение вплоть до отделения". Вони тобто київські більшовики, були зрештою заслабі, щоб почати відкритий бій з Центральною Радою та мусили зайняти вижидаюче становище. Але скоро почали вони шалену агітацію проти Української Центральної Ради й Генерального Секретаріату; вони всюди розголошували, що Центральна Рада — то самі буржуї, що Генеральний Секретаріат — самі генерали й т. п. Таку агітацію повели вони всюди й серед українських військових частин, які почали цілковито розкладатися.

Якраз тоді, а саме в листопаді 1917. року, мали відбутись на Україні вибори до Установчих Зборів. Підготовча праця до цих виборів переходила всюди під знаком перемоги Центральної Ради, а властиво партії українських соціалістів-революціонерів. Це тим більше лютувало більшовиків і їх відношення до Центральної Ради ставали з кожним днем гірші.

Щоб цілком відділитися від більшовиків і мати вільну руку внутрі краю, Центральна Рада проголосила своїм третім універсалом з 7/20. листопада 1917. р. Українську Народню Республіку, звичайно, не пориваючи ще цілком з Росією, як автономної частини російської федерації.

Але положення ставало щораз грізніше. Саме в листопаді та грудні 1917. р. розвалювалась до решти ціла російська армія, а разом з нею царська імперія. Розвалові російської армії сприяв дуже знаменитий більшовицький наказ Ч. 1, яким більшовики зносили віддавання чести старшинам. Цей наказ дуже скоро доконав російську армію. Вона самочинно демобілізується, опускає фронт, кидає все військове майно, гармати, коні, муніцію й вертає додому. Це все діється серед анархії, яку

можна собі тільки уявити. Треба було в той час бачити залізниці! Поїзд за поїздом були набиті щерть салдатами, де лише можна було приміститись: на всіх поруччях, на буферах, дахах, всюди-всюди їхали салдати в шинелях, з рушницями й без рушниць, як кому було вигідніше. Так верталися російські салдати після світової війни додому.

Такий самій анархії та розвалу підпали також українські півтора мільйона штиків, про які делегати 1го й 2-го Українського Військового З'їзду на своїх засіданнях так торжественно голосили. Не залишилось з них нічого. Центральна Рада, крім горстки деяких незначних свідомих частин і Січових Стрільців, що саме почали тоді організуватись з галичан, не мала до своєї оборони майже ніяких більше військових частин. Наступали для неї дуже грізні часи і здавалось, що анархія запанує також і серед населення на Україні. І справді, тоді почали в деяких селах грабити панські економії, забирали все майно, ділили землю, палили будинки, одним словом, йшли за московськими большевицькими агітаторами, які голосили „грабити награване“.

До Києва приходили щораз грізніші звістки: що московські большевики наступають на Україну; що заняли вже Чернігів і Харків; що в Харкові створили вони большевицький Український Уряд і т. д. і т. д. А тут у Києві місцеві большевики на очах Центральної Ради озброювались і загрожували загальному спокоєві. Серед таких сумних обставин святкували ми різдвяні свята й серед таких же обставин проминув 1917. рік.

Поскільки цей 1917. рік був для Центральних Держав щасливий на східньому фронті, постільки він був для них нещасливий на західньому фронті. Після того, як Німеччина по минулорічних невдахах

спробах почати мирові переговори з Антантою, проголосила востаннє 31. січня 1917. р. безпощадну війну на морі, Америка з початком 4. лютого 1917. р. зірвала дипломатичні звязки з Німеччиною, а опісля 6. квітня 1917. р. виповіла їй війну. Антанта, себто Англія і Франція, не рахуючи вже революційної Росії, підбадьорені тим виступом Америки, почали велику підготовчу акцію до наступу на західньому французькому фронті. Німеччина мусіла готуватись до оборони. Німецький уряд уже в грудні 1916. р. видав закон про покликання усього мужеського населення від 17 до 60 літ на службу для батьківщини, а саме в індустрії, шпиталях і в господарстві. Це т. зв. фатерлендішер Гільфсдінст. Під проводом генерала Гренера створено Найвищу Військову Раду, завданням якої було доставити для армії необхідну кількість зброї та муніції. Це була програма Гінденбурга. Щоб краще видержати оборону, німецька армія відступила в березні 1917. р. на підготовані осінню 1916. року позиції, т. зв. Siegfriedstellung.

Англіїці і французи, довідавшись про всю ту підготовчу акцію німців, залишили свої пляни про ранню офензиву в 1917. році. Вони почали свій наступ аж у квітні біля Аррас і на Айнсі. Цілий квітень і травень відбувались тут великі бої; англійцям і французам вдалося прорвати тут німецький фронт і захопити багато німецьких полонених та воєнної добичі; вони посунулись також значно вперед.

В другій половині 1917. року відбувались великі бої у Фляндрії. Біля Остенди мали німці базу для своїх підводних човнів і саме цю базу хотіли англійці від німців забрати. У найстрашніших боях за всю війну, які тривали тут аж до грудня 1917. р., відбили англійці від німців кільканадцять сіл та завдали німецькій армії великі втрати.

Також під Верденом і Камбре французькі та англійські армії мали успіхи. У Камбре зробили англійці при допомозі танків великий прорив німецького фронту й захопили багато полонених.

Однак усі ті наступи, які англійці та французи спільними зусиллями в 1917. році повели на французькому фронті, не принесли їм великих успіхів і при кінці 1917. року німецький фронт на заході, хоч і був у деяких місцях стиснений, однак ще міцно тримався.

На італійському фронті продовжувались бої здовж лінії ріки Ізонцо; тут відбулось вже кілька головніших боїв. Італійці дуже хотіли здобути стратегічні пункти Трієнт і Трієст. Але німці сконцентрували тут свою XIV. армію, під командою генерала Більова. Армія та зробила тут 24. жовтня 1917. р. прорив, як в Галичині між Горлицями й Тарновом у 1915. році. Італійці почали відступ, який закінчився для них скоро катастрофою. Аж на лінії ріки Піяви вдалося італійцям, за підмогою французів, які прийшли сюди на поміч, задержати німецький наступ. Біля 300.000 полонених захопили тоді німці, а також багато воєнної добычі. Аж зима припинила тут німецьку офензиву.

В Азії віднесли англійці успіхи над турками. Бої відбувались в Іраку та Палестині. Дня 11. березня 1917. р. добули англійці від турків Багдад і злучились з російськими військами, які оперували в Арменії і Персії. Дня 8. грудня 1917. р. англійці добули Єрусалим.

РІК 1918.

Дуже неясне положення було на Україні на початку 1918. року. З півночі та зі сходу наступали на Україну большевики. На заході австрійсько-німецький фронт був відкритий. У нутрі краю панувала анархія. З української півтораamilіонової армії, крім

деяких частин, як Військової Школи Старшин, Шевченківського полку, полку Полуботка, полку Сагайдачного та ще деяких інших, не залишилось нічого.

В такий критичний час треба було негайно щось почати. Українська шкільна молодь, тобто українські студенти та старші середнєшкільники, перші сказали своє слово. В першій половині січня ст. ст. 1918. року, скликали вони віче та рішили всі, як один зі зброєю в руках піти на оборону рідного краю і його уряду Центральної Ради. Збірний пункт назначили на Печерську в Константинівській Школі Старшин.

Зараз після того до Константинівської Школи почали напливати студенти й старші гімназисти, переважно учні 2-ої української гімназії ім. Кирило-Методіївського Братства. Як учень цієї гімназії я також прибув сюди. Ми створили Студентський Курінь Січових Стрільців і почали військову муштру.

Але на північному фронті було погано. Проти большевиків, що наступали з Московщини, вислали питомців Української Школи Старшин. Вони якийсь час здержували наступ московських большевиків, але вкінці, українські юнкери піддалися большевицькій агітації і відмовились воювати; деякі з них приїхали назад до Києва. Треба було негайно вислати туди свідому, надійну частину, яка повздержала б наступ большевиків. Туди й вислано Студентський Курінь Січових Стрільців. Студенти самі виявляли охоту виїхати проти большевиків. Вони не встигли ще навіть добре перейти муштри. Але десь около 14/27. січня 1918. р. відїхали вони на фронт. По кількох днях мала відїйти туди друга частина студентів, які опісля створили з себе сотню Студентських Січових Стрільців. До цієї сотні належав і я.

Однак події пішли зовсім інакше.

Зараз після відходу українських студентів на фронт, в ночі на 16/29. січня 1918. р., вибухло в Києві повстання большевиків. Повстали вони майже рівночасно на Подолі й на Печерську. На Подолі заняли вони Старшинську Військову Школу, опісля також електричну стацію, а на Печерську Арсенал, Понтонний Баталіон і цілу Московську вулицю. Були це переважно місцеві російські робітники.

Положення в Києві було загрожене й треба було негайно приступити до ліквідації цього повстання. Ми, тобто сотня Студентських Січових Стрільців, займали тоді на Печерську Константинівську Школу та охороняли склади муніципії, якої тут на площі перед школою було дуже багато. Ми почувались певними, як довго український Шевченківський полк, що стояв тут недалеко від нас у своїх казармах, був по стороні Центральної Ради. Але коли большевицькі повстанці заняли арсенал, поробили по Московській вулиці барикади та поставили скоростріли, то й Шевченківський полк проголосив нейтральність і підняв на своїх казармах великий білий прапор.

Наше становище стало через те загрожене, тимбільше, що нас було небагато. Всюди почалась вже стрілянина й ми мусіли таксамо робити барикади та боронити нашу Константинівську Школу. В ночі на 19. січня ст. ст. 1918. р., коли ми були непевні, чи відстоємо Константинівську Школу, ми перейшли з Печерську до Січових Стрільців, які стояли на Вознесенській вулиці у Вознесенському Манастирі та боронили центр Києва від большевиків з Подолу. Була темна ніч, коли ми опустили Константинівську Школу. То тут, то там чути було стрілянину. Ми з рушницями в руках, у кожній хвилині готові відкрити вогонь, перейшли з нашим полковником через середину Києва та опинились

перед брамою Вознесенського Манастиря. Тут сказали ми свій пароль „С. С. С.“, тобто Студентські Січові Стрільці. Січові Стрільці не хотіли зпочатку відчинити брами, думаючи, що ми большевики. Аж по довшій провірці нас пропустили та завели до манастиря, посадили коло вікон і дали наказ рушниці держати в руках і в разі нападу стріляти через вікна до ворога. Але ми тут спокійно перебули до ранку.

В день 19. січня ст. ст. біля години 12-ої кількох Січовиків захопило Старокиївський Участок на Великій Житомирській вулиці, що находився в руках большевиків. Большевики по кількох вистрілах втекли та залишили один скоростріл. Зараз після захоплення участку мав початись наступ на Подол, але Січові Стрільці галичани чогось від цього наступу відтягувались. Памятаю, що один українець з Подоля Л. до сліз просив галичан, щоб вони наступали, а галичани казали: „всюди ми, всюди ми, а де-ж ваші?“... Але під вечір наступ таки почався. З боку Олександрівської вулиці появилось броневе авто, а ми з Січовими Стрільцями з боку Вознесенського Манастиря пішли на Подол і большевики звільнили Старшинську Школу, покидали зброю та розбіглись.

Після того приступлено до ліквідації большевиків на Печерську, де вони сильно укріпились на Московській вулиці та держали в своїх руках арсенал і понтонний баталіон. До Києва прибули Чорні Гайдамаки. Зараз в ночі на 21. січня ст. ст. почали вони наступ на Арсенал і їхнім, як тоді говорили, командантом мав бути сам генеральний секретар військових справ Петлюра. Ми, тобто сотня Студентських Січових Стрільців тої ночі держали варту на Собачій Тропі, яка, між Олександрівською Лікарнею й частиною Печерську, замикала арсенал від півдня. Цілу ту ніч йшла стрілянина, а над ран-

ком арсенал находився в руках Чорних Гайдамаків. Большевики частинно піддались, а частинно розбіглись. Ходили чутки, що багато їх в арсеналі перебили, але я цього на свої очі не бачив.

З хвилиною добуття арсеналу большевицьке повстання в Києві зліквідувалось. Здавалось, що вже все знову буде спокійно. Ми, себто сотня Студентських Січових Стрільців, вернулися назад до Константинівської Школи на Печерську та охороняли склади муніциї та ланцюховий міст на Дніпрі. Памятаю, що в ті дні випало мені держати варту з одним учителем нашої 2-ої української гімназії ім. Кирило-Методіївського Братства, який також зголосився до нашої сотні Студентських Січових Стрільців. Він наддніпрянець, а я галичанин, але нас об'єднала була одна ідея. Цілу ніч провели ми на варті біля складу муніциї, обмірковуючи непевне положення на Україні. То тут, то там розлягались хаотичні крісові вистріли. Лише годинник високої Печерської Лаври вигравав точно чверти й години, а в цій арії відбивалась мені вся дійсність на Україні.

Міжтим в Києві почали поширюватись чутки, що Студентські Січові Стрільці, які поїхали проти большевиків, розбиті під Крутами; що большевики мають вільний шлях до Києва; що скоро вони й тут появляться. І справді, вже 22. січня ст. ст. 1918. р. підійшли до Дніпра „большевики з півночі” — справжні москалі.

Зпочатку обстрілювали вони гарматами Печерськ. Найбільше стрілен падало на Печерську Лавру, Константинівську Школу та інші державні та приватні дома. Два дні ми стояли зі скорострілами коло ланцюхового моста й два дні вони так гарматами обстрілювали Печерськ. З нами, студентськими січовими стрільцями, було ще кілька полуботківців і богданівців. З міста відповідала большеви-

кам наша батарея, яка посидала свої стрільна за Дніпро. Але пониже нас, на південь, був ще на Дніпрі залізничний міст і власне тим мостом по залізничній дорозі переїхали большевики через Дніпро та з боку товарної стації, від півдня, почали важкою артилерією безпощадно обстрілювати все місто. Тоді то збомбардовано та знищено вогнем дім проф. Грушевського на Паньківській вулиці та зруйновано багато інших домів. Ми держались до останнього часу, бо нам казали продержатись ще день, ще два, щоб в той час, коли в Берестю між Центральною Радою та Центральними Державами будуть підписувати мир, Київ находився в українських руках. Тому то й члени Центральної Ради мали бути до останньої хвилини в Києві. Але на четвертий день такого безпереривного бомбардування Києва всі українські військові частини, що боронили місто, разом з Центральною Радою відступили на Житомир. Зараз після цього, на другий день рано, 26. січня (8. лютого) 1918. р. заняли Київ банди Муравйова, які на вістрях своїх штиків принесли радянську владу з півночі. „Ми принесли вам на остриях наших штиков советскую власть из севера, и штыками будем ее поддерживать“. Такими словами починалася їх перша відозва до населення, яку вони розліплювали всюди по мурах Києва.

БОЛЬШЕВИКИ В КИЄВІ

В Києві настали страшні дні. Почались масові розстріли. Всюди, навіть по вулицях, розстрілювали большевики всіх запідозрених осіб, найбільше старшин. Молодим людям було тоді небезпечно сидіти в місті. Щоб забезпечити своїх мешканців від певної смерті, Домові Комітети видавали посвідки, що Н. Н. „не принимал участія в событіях последних дней“. Я, що залишився тоді на Батиєвій Горі, мусів з уваги на інших мешканців втікати аж до Боярки,

де перебував кілька днів у знайомих. Аж по одному тижневі, коли Муравйов зі своїми бандами пішов на Одесу, я повернувся назад до Києва.

В Києві застав я тоді у проводі большевицької влади військового комісара Юрка Коцюбинського. Але терор панував далі і властиво була це не влада, а повніша анархія й сваволя. Серед такої анархії та сваволі почала виходити „Нова Рада” та апелювати до живих, щоб схаменулись.

Зараз в першому числі „Нової Ради”, яке появилось 17. лютого н. ст. 1918. року, поміщено велику статтю під наголовком: „Слово до живих”. Автор тої статті, описуючи жахливі події большевицького нападу й бомбардування столиці, порівнює цю облогу з облогою татар 1240. року та цитує відоме місце з літопису: „В лѣто 6748 приде Батый Киеву въ силѣ тяжьцѣ, многомъ множествомъ силы своей, и окружи градъ и остолпы сила татарская, и бысть градъ во объдержаньи велицѣ”... В чергових числах „Нової Ради”, що появляються тоді щоденно під большевицьким режимом, поміщено ще статті: „Лист без конверта”, „На вістрях штиків”, „По-Суворовському” та інші. В усіх тих статтях осуджувано різко большевицько-московський режим і большевики не мали морального права, щоб припинити „Нову Раду”.

Але ще 27. січня ст. ст. (9. лютого н. ст.) 1918. року заключила українська делегація в Берестю Литовським мировий договір з Центральними державами і військо німецьке та австрійське йшло вже нам на поміч проти большевиків.

Дня 2. березня н. ст. 1918. року заключила з Центральними державами мировий договір большевицька Росія, а 7. травня н. ст. 1918. р. також Румунія. В той час в Європі були вже загально відомі 14 точок американського президента Віль-

сона, з якими він виступив 8. січня н. ст. 1918. року, закликаючи всі воюючі держави припинити війну та приступити до мирових переговорів. Ці основи лягли опісля в основу світового миру. Це було: 1) прилюдність усіх міждержавних договорів; 2) свобода морей; 3) усунення економічних обмежень і рівність торговельних відносин; 4) загальне роззброєння; 5) безсторонне поладнання всіх справ кольоніальних посіlostей при передбачуванні інтересів даного населення; 6) звільнення Росії та признання їй права політичного самоозначення; 7) звільнення та відбудова Бельгії; 8) відбудова окупованих областей Франції та вирівнання несправедливості, що їй вчинили 1871. року по відношенню до Ельзациї та Лютарингії; 9) вирівнання границь Італії згідно з її національним станом посідання; 10) автономний розвиток народів Австрії; 11) звільнення та відбудова Румунії, Сербії, Чорногори, для Сербії доступ до моря, наладнання відносин балканських народів між собою; 12) самостійність Туреччини при передбачуванні автономного розвитку підбитих нею народів; 13) незалежна польська держава, яка обхопила б усі краї з безсумнівним польським населенням — з доступом до моря; 14) загальний Союз Народів в цілі взаїмного забезпечення незалежності й непорушимості так великих, як і малих народів.

НІМЦІ НА УКРАЇНІ

В перших днях березня 1918. р. появилися в околиці Києва перші німецькі стежі й зараз же після того Київ заняли регулярні частини німецької армії. Большевицькі банди втікали до Московщини без найменшого спротиву. Мешканці Києва раді, чи не раді з приходу німців, віддихнули лекше, побачивши, що принайменше їх життя та майно за-

безпечні. Німці гнали наперед большевиків і за короткий час заняли всю Україну.

Зараз в другій половині березня 1918. р. перевезли до Києва тіла поляглих і розстріляних під Крутами українських студентів. У вівторок 19. березня 1918. р. о год. 2-ій попол. відбулись величаві похорони, в яких взяли участь усі українські студенти та середнєшкільники міста Києва. Всі ми середнєшкільники рядами йшли за домовинами поляглих і розстріляних товаришів.

Всіх поляглих студентів, числом 30, похоронили на Аскольдовій Могилі; коли укладали в землю домовини, військо віддало кілька сальв, а опісля відбулись пращальні промови. Зі студентів, яких тут похоронили, найбільше оплакували киянина Володимира Шульгина, який мав бути дуже талановитою людиною. Також мій добрий товариш з Галичини, учень 7-ої класи нашої гімназії, Піпський, що служив в одній з київських аптек, найшов тут вічний спочинок.

Надходила весна. Починались весняні засіви. Німці дуже слідкували за тим, щоб якнайбільше засіяти землі, щоб тим самим Центральна Рада була в стані виконати зобов'язання, які взяла на себе, підписуючи берестейський договір. Міжтим деякі власники дібр не могли засіяти усеї своєї землі, бо большевики багато розграбили й не було ні коней, ні збіжжя, ні сільсько-господарського знаряддя. Також селяни не дуже спішилися до збільшення своєї посівної площі. Треба було з боку українського уряду якось наладнати цю справу. Але українські міністри, як здавалось, зовсім не усвідомлювали собі історичного моменту і того тягару, який вони, підписуючи берестейський договір, взяли на себе. Німці побачили, що так далі бути не може. Вони почали вмішуватись у внутрішні справи України та в половині квітня 1918. р. видали свій пер-

ший наказ до населення в справі весняних засівів. Опісля 26. квітня 1918. р. проголосили вони на Україні полеві суди.

Назрівав конфлікт між Центральною Радою та німцями. До того причинилась ще справа відомого тоді фінансіста Доброго, якого невідомі чинники арештували та вивезли аж до Харкова. В тій справі знову німці зі свого боку арештували українського міністра внутрішніх справ Ткаченка, його дружину й ще декількох урядовців цього міністерства.

В неділю, 28. квітня 1918. р. сталася всім відома, голосна подія, а саме німецькі старшини ввійшли до будинку Центральної Ради, де саме відбувалось засідання, скомандували „руки вверх“, шукаючи ніби зброї, а опісля розігнали всіх тут приязних її членів. Другого дня, 29. квітня 1918. р. стався гетьманський переворот.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Пам'ятаю, що 29. квітня 1918. р. около 4-ої години пополудні, я зустрів на Хрещатику біля Міської Думи співробітника „Нової Ради“ п. Близнюка. Лише ми стали, як до нас підійшов п. Зайцев, тодішній наш гімназіяльний учитель. Ми розговорились про події дня й п. Близнюк почав оповідати, що оце він вертає з цирку на Миколаївській вулиці, де тільки що Зїзд Українських Хліборобів проголосив б. генерала Павла Скоропадського гетьманом Всієї України.

Переворот цей відбувся зовсім спокійно, без найменшого проливу крові.

Майже всі українські політичні партії віднеслись зпочатку з резервою до гетьманського перевороту та заняли вижидające становище. Хоч ідея гетьманства не була їм чужа, аджеж з особою гетьмана вяжеться наша історія, наше минуле, але для українських політичних партій 1918. року, члени

яких були свідками російської та української революції, гетьманський переворот був злочином. Для них було незрозумілим, як можна було розігнати народне представництво — Центральну Раду и безпосередньо після того видвинути на чоло держави гетьмана, та ще й без їх участі.

Тому й сам гетьман хотів зпочатку дійти з українськими політичними партіями до порозуміння та притягнути їх до державного будівництва. Він увійшов з деякими членами партії українських соціалістів-федералістів, а саме з пп. Єфремовим, Ніковським та іншими в переговори й запропонував їм декілька міністерств. Але поки українські соціалісти-федералісти надумались взяти участь в Гетьманському Уряді, то вже було запізно. Гетьманський кабінет міністрів уже був зложений без участі українських політичних партій, з людей, як Лизогуб, Гутник, Ржепецький, Кістяківський, Василенко та інші, що належали до бльоку великої земельної посілости.

Свою резиденцію зробив гетьман у дворці на Печерську. Тут мешкала також його родина й світа й тут відбувались засідання Ради Міністрів. Дворець цей дуже пильно охороняла державна варта.

Признавши приватну власність, як основу культури, Гетьм. Уряд всюди по селах і хуторах, де пограбували поміщицькі маєтки й позабирано живий та мертвий інвентар, розсилав карні експедиції, які слідували за тим, щоб все це порозграблене майно назад відібрати. Тим самим переставали вірити в те, що скоро будуть ділити панську землю, що був приобіцяв третій універсал Центральної Ради, а гетьман стягнув на себе велике незадоволення малоземельних і безземельних селян.

Завели також і цензуру. Я, як коректор „Нової Ради“, носив що вечора кожне число часопису до готелю „Савой“ на Хрещатику, де ті самі цензори,

що працювали за царських часів, переводили цензуру всіх київських газет. Часто конфіскували вони цілі рядки, звороти й окремі статті й наш часопис світив тоді білими плямами. Щоб цих білих плям в часописі не було, заряджено пізніше, щоб приносити до цензури весь матеріал і статті перед зложенням числа і щоб таким чином сконфісковані речі до часопису не попадали.

Щоб державний апарат функціонував як слід, покликували до служби всіх старих службовців з царських часів, т. зв. фахівців. Їх виписували з усіх усядів, навіть з Московщини, та зовсім не звертали уваги ні на їх національність, ні на їх політичні переконання. Вони мусіли лише складати приречення, що будуть служити вірно Українській Державі.

При кінці травня 1918. року ми, учні 8-ої класи 2-ої української гімназії ім. Кирило-Методіївського Братства, складали свої іспити зрілості. Скоро після іспитів, у неділю, 2. червня 1918. року відбулось в Українському Клубі „Родина” на Пушкінській 1. наше випускне свято. Велику салю Українського Клубу виповнили вщерть визначні громадяни, письменники, редактори, вищі урядовці, а також деякі представники чужих держав, а між ними амбасадор Болгарії, давній приятель України, проф. Шишманов. Також Міністерство Освіти заінтересувалось нашим випуском і сам міністр освіти Василенко особисто прибув на це свято.

Офіційальний акт відкрив директор нашої гімназії проф. Козленко. В короткій промові зазначив він, що це є перший випуск українських абітурієнтів в незалежній Українській Державі й тому Дирекція Гімназії рішила відсвяткувати його величаво. Директор Козленко згадав також тих учнів нашої гімназії, що полягли в бою з большевиками під Крутами. Опісля секретар Педагогічної Ради нашої

гімназії, проф. Зеров відчитував в азбучному порядку прізвища абітурієнтів, які по одному підходили до міністра, а сам міністр роздавав атестати.

По роздачі атестатів звернувся до нас міністр Василенко з промовою, в якій витав нас, як перших абітурієнтів 2-ої української гімназії у Києві. Опісля перейшов до Кирило-Методіївського Братства, назву якого переняла наша гімназія, та переповів нам коротко його історію. Він сказав, що в половині минулого століття, тут, в тому самому Києві, Костомаров, Куліш, Шевченко, Білозерський та інші оснували в честь св. Кирила й Методія Кирило-Методіївське Братство, яке поставило собі між іншим завдання створити українську вільну державу. Сьогодні наша держава сталася доконаним фактом і ми, що діждали такої великої хвилини, повинні всіма силами ту нашу Українську Державу підтримувати. Міністр побажав нам успіхів і корисної праці для себе й для добра українського народу й на тому закінчив свою промову.

Від абітурієнтів випало мені сказати відповідь міністрові й я менш-більш сказав таке: Ми абітурієнти 2-ої української гімназії ім. Кирило-Методіївського Братства в Києві, свідомі цього великого моменту, який оце зараз переживаємо. Історія нашого життя не знає ще такої події. Те, що ми сьогодні являємось абітурієнтами української гімназії, завдячуємо лише своїй державі, яка дала нам змогу вчитись в рідній школі. Тому ми в першу чергу будемо всіма силами піддержувати цю нашу Українську Державу, за яку наші предки стільки віків боролись. — Я згадав також наших товаришів Кольченка, Ганкевича і Піпського, які в боротьбі з Московщиною полягли в січні ц. р. під Крутами та закінчив віршом Шевченка:

Не вмірає душа наша,

Не вмірає воля,

І неситий не виоре

На дні моря поля.

Ми опісля переспівали національний гімн „Ще не вмерла Україна” й на цьому наше свято закінчилось.

Таким чином ми стали в Українській Державі абітурієнтами української гімназії — здобуток, якого може собі побажати кожний українець! У всіх нас запанувала радість, що ми діждали такої великої хвилини.

В половині червня 1918. р. вступив я на працю до „Державного Вістника”, що був офіційним органом Української Держави та разом з Українським Телеграфічним Агентством (УТА) підлягав Міністерству Преси та Пропаганди. Директором цього департаменту був др. Д. Донцов, а безпосереднім управителем „Державного Вістника” був п. І. Юцишин.

В „Державнім Вістнику” друкувались усі закони, а також ріжні судові, нотаріальні і консисторіальні оголошення. Найбільше оголошень вносили мирові судді й нотарі. Особливо київський нотар Боборикін засипав нас оголошеннями про купчі кріпости, тобто умови купна й продажі. Також Духовна Консисторія вносила багато оголошень в справі уневажнення подруж.

Контора „Державного Вістника” містилась на Хрещатику в помешканні готелю „Савой”.

Політика Гетьманського Уряду сприяла великій посілости та промисловості. Всі великі землевласники, промисловці та фінансисти об'єднали свою промисловість, торгівлю, фінанси й сільське господарство в „Протофіс”. Організація та зразу взяла московський велико-державницький напрямок і відносились вороже, як до української державно-

сти, так і до української нації. Часто ту справу обговорювали на сторінках української преси. Ред. А. Ніковський радив, щоб для боротьби з „Протофісом” створити український маленький „Протофісик”, тобто об'єднати українську промисловість, торгівлю, фінанси й сільське господарство. Але українська промисловість була тоді ще заслаба та не могла протиставитись московській промисловості на Україні.

Українські політичні партії, від правих соціалістів-федералістів до найлівіших соціалістів-революціонерів об'єднались та створили Український Національний Союз. Організація та впливала з нутра народу, як протест проти національного та соціального утиску української нації. Головою Союзу був зпочатку А. Ніковський, опісля В. Винниченко, а до управи належали між іншими Єфремов і Петлюра. В короткому часі зріс Український Національний Союз до великої сили. З ним почав рахуватись Гетьманський Уряд і хотів його членів притягнути до співпраці в державному будівництві, але з тих заходів нічого не вийшло.

Українці звернули всю свою увагу на культурно-освітні справи. Поруч Українського Клубу „Родина” на Пушкінській 1, у Києві працювало постійно три українських театри, а саме: Український Національний Театр під дирекцією Саксаганського, Другий Городський Театр під дирекцією М. Садовського й Молодий Театр під дирекцією Леся Курбаса. Особливо Молодий Театр, що давав також західньо-європейські перекладні пєси, як „Затоплений Дзвін”, „Горе брехунові” та інші, мав великий успіх у молоді. Проводились студії до відкриття Українського Державного Драматичного Театру, почали робити заходи до відкриття української опери й т. п. Кошиць зорганізував тоді свою славну капелю, яка часто уряджувала в Києві концерти.

Збільшилась також значно українська преса. В Києві виходили тоді щоденники „Нова Рада“, „Робітнича Газета“, „Відродження“, „Трибуна“, „Боротьба“. Російських щоденників було лише три: „Кіевская Мысль“, „Послѣднія Новости“ і „Кіевлянин“. У кіосках, де продавали часописи, українська преса кидалась у вічі.

В тому часі — літом 1918. року — сталися в Києві події, які потрясли основами цілої української держави. Зпершу повстала на Подолі велика пожежа складів дерева, що горіли тут цілий день. Опісля був великий вибух складу муніципалітету на Печерську. Однак найбільше сумною подією було вбивство головнокомандуючого німецькою армією на Україні Айхгорна, якого доконав агент Москви Борис Донський. Подія та викликала велике занепокоєння в умах німецьких вождів. До Берліна посипались співчуваючі телеграми від усіх українських поважніших організацій та одиниць. Це вбивство залишило на довгий час дуже прикре вражіння й довело до того, що німці стали дуже обережні.

Як вершок діяльності гетьманської влади на Україні треба вважати відкриття Українського Державного Університету, що відбулось в Кадетському Корпусі в Києві в неділю, дня 6. жовтня 1918. року. Великий будинок Артилерійської Школи на Солом'янці призначено для української *Alma Mater*.

На відкриття Університету прибув сам гетьман. Тоді я уперше його бачив. Його появу на естраді зустрів хор під орудою Кошиця грімким „Ще не вмерла Україна“. Після національного гимну гетьман перечитав грамоту, в якій подавав до відома, що в Києві засновується Український Державний Університет. Гетьман читав свою грамоту з легкою російською вимовою й закінчив її словами: „Слава

ненці Україні". Зараз хор відспівав знову національний гімн „Ще не вмерла Україна". Опісля міністр освіти Василенко й новопризначений ректор проф. Сушицький дякували гетьманові за його старання для Українського Університету. По закінченні цих промов хор виконав: „Живи, Україно!" Далі йшли привіти від різних осіб та організацій, які чергувались різними точками хору, як: „Вкраїно мати, кат сконав", „Gaudeamus“ „Не пора" й іншими. Коли від Національного Союзу виступив на трибуну Винниченко, то йому зробили більшу овацію, як кому б то не було. Винниченко сказав між іншим у своєму привіті, щоб в цьому будинку, який був призначений для гармат, процвітало слово, та щоб воно сильніше діяло, як гармати. Після привіту Винниченка хор співав „Не пора" і російський єпископ Антоній, що був також тут приявний, зробив дуже квасну міну. Від Галичини вітав відкриття Університету Цегельський. Привіти й промови затяглися до пізньої пори.

Ще перед відкриттям Університету вплинуло від українських студентів більше, як 3.000 подань про прийняття на студії. Я також вніс подання прийняти мене на історично-філософський факультет, слов'яно-український відділ.

— — — — —

Коли це все діялось на Україні, там, на заході, йшла війна далі. Всі спроби почати мирові переговори, а також виступ президента Вільсона з його 14 точками, не дали ніяких наслідків. Німеччина після підписання мирового договору з Україною, Росією та Румунією на весну 1918. р., кинула всі свої військові сили проти Франції. 21. березня 1918. р. почали німці наступ в Пікардії. Головний удар скермували вони на Ам'єн, щоб тут розлучити французів від англійців. Скорим темпом посунулись німецькі армії наперед і дійшли до ріки Соми, захо-

пили около 90.000 полонених. Але перед Ам'єном зміцнився спротив французів. Німцям забракло муніципії. Цей успіх приніс німцям хіба ту стратегічну користь, що вони, починаючи від 23. березня 1918. року з лісів Ляон почали далекострільною гарматою на віддалі 85 кілометрів обстрілювати Париж.

Також німецький наступ у Фляндрії в першій половині квітня 1918. р., хоч зпочатку приніс німцям великі успіхи й англійці мусіли здати багато позицій, між іншими позицію на північ від Іпру, яку вони минулого року в тяжких боях здобули, але свіжі французькі резерви дальшу офензиву німців задержали.

Ці дві німецькі спроби на весну 1918. р. приневолили французів створити Єдине Командування, яке вони доручили генералові Фошові. Рівночасно звернулись французи до Америки та просили скороті військової помочі.

Німці добре знали, що немає багато часу. 27. травня 1918. р. почали вони новий великий наступ у Шампанії. Німецькі армії вдарили між Суасон — Раймс і вже 30. травня посунулись вони аж до ріки Марни. Рівночасно поновили вони наступ в Пікардії та примусили французів до відступу, але ключа Парижу—Компієну вони не здобули. Опісля перейшли вони на лівий беріг Марни та рівночасно скермували всі свої атаки проти Раймсу, але тої французької твердині вони також не здобули.

Вже тоді було видно, що німці війну програли. Наші політики, що звикли орієнтуватися на чужі сили, мали останній, найбільше сприятливий момент змінити свою орієнтацію з Центральних Держав на держави Антанти. Треба було, щоб наші емігранти в Америці почали були організувати легіон проти Центральних Держав. Але ми були такі вірні Центральним Державам, що воліли разом з ними зги-

нути, ніж у своїй власній обороні піти проти них.

Вже 18. липня 1918. р. генерал Фош перебрав керму в свої руки. Йому вдалося при допомозі танків прорвати німецькі лінії біля Суасон. Він почав окружати німецький фронт і повів рівночасно наступ між Марною й Ардрою. Щоб не попасти французам в руки, німці відійшли від Марни. Також зрезигнували вони з наступу у Фляндрії, до якого вони в міжчасі були приготувались.

Дня 8. серпня 1918. р. почали англійські та французькі армії наступ між Анкрою й Аврою та прорвали тут німецький фронт. Густа мряка сприяла танкам, які появились тут у великій кількості. Прорив поширився на південь і німці втратили Мондидіє. Німецька армія відмовилась воювати; 13-го серпня 1918. р. Німецьке Командування в Головній Кватирі в Спа домагалось від канцлера, щоб той в дипломатичній дорозі розпочав мирові переговори. Горді німці вже самі побачили, що вони не мають сили ставити далі спротиву.

Дня 20. серпня 1918. р. почали французи новий наступ між Оазою й Айсною. Всюди мали вони своїм технічним узброєнням перевагу. На початку вересня відступила німецька армія на позиції *Siegfriedstellung*, які однак скоро здала. 26. вересня перейшли французи та американці в наступ у Шампанії, а на півночі здали німці 1. жовтня — Сан-Кентін, 2. жовтня — Ленс і Арментір, 9. жовтня — Камбре, 12. жовтня — Ляон, 18. жовтня — Фляндрійське Побережжя з Бріджом і Остендою, а також індустріальні міста Ліль, Туркінг і Робо.

Разом з тим також і на балканському фронті прийшло до кінця. Коли 15. вересня 1918. р. англійсько-французька армія появилась на болгарському фронті, болгары відмовились воювати. 29. вересня 1918. р. заключено між державами Антанти й Болгарією перемир'я; болгары здемобілізували свою

армію, віддали всі завоювання 1915. року та дозволили, щоб усю Болгарію заняло військо Антанти. Дня 4. жовтня 1918. р. болгарський цар Фердинанд зрікся престолу в користь свого старшого сина Бориса.

По здачі Болгарії, відтято від Центральних Держав Туреччину. Тому й Туреччина після того, коли англійці повели наступ на Сирію й 2. жовтня взяли Дамаск, а 26. жовтня Алепо, — 31. жовтня 1918. р. заключила перемир'я з Антантою. Її цілком обеззброєно; вона мусіла відкрити переїзд через Дарданелі до Константинополя, якого вона так завзято боронила; на Чорному Морю появились военні кораблі Антанти.

Також в Австрії вже від довшого часу було безнадійне становище. Заворушилися усі слов'янські народи. Щоб рятувати ситуацію, новий австрійський цісар Карло 16. жовтня 1918. р. видав маніфест, яким розв'язував Австрійську Монархію на її національні складові частини. Зараз же після того, 19. жовтня 1918. р. Українська Національна Рада проголосила на українських землях під Австрією Українську Державу. Дня 28. жовтня 1918. р. проголосили чехи в Празі Чесько-словацьку Республіку. Сербі знову почали вимагати для себе великої Югославії, яка об'єднувала б усіх сербів. Тому Австрія 2. листопада 1918. р. заключила перемир'я з Антантою. В той час вона вже цілком розпалась на свої складові частини й усі поодинокі народи Австрії, в тому числі й українці захопили владу в свої руки.

Але вже й самій Німеччині не судилось довго продовжувати війну. Знеможена в нерівній борні, впала й вона. Ще в ночі з 4. на 5. жовтня 1918. р. післав новий німецький канцлер Макс Баденський ноту до президента Вільсона, що Німеччина є готова на основі його 14 точок розпочати мирові пе-

реговори. До цієї ноти прилучилась тоді також і Австрія. Цілий жовтень тривала виміна нот між Америкою та Німеччиною. Німеччина мусіла перше перевести у себе потрібну для Антанти демократизацію та обмежити владу монарха. Це були дуже тяжкі дні для Німеччини і віденський часопис „Neue Freie Presse“ писав тоді в одній зі своїх статей, що: „Deutschland hat sich auf den Boden vor America gelegt.“

Аж після виконання всіх вимог Антанти, 5. листопада 1918. р. одержала Німеччина відповідь, що також і інші держави Антанти є готові почати з нею мирові переговори на основі 14 точок Вільсона, крім точки про свободу моря.

Але тоді вже почалась у Німеччині революція. 28. жовтня 1918. р. почався бунт моряків, який скоро перекинувся до Гамбурга, Лібека, а відтак почав ширитись і серед німецької армії. Дня 8. листопада проголошено в Баварії Республіку, 9. листопада 1918. р. німецький цісар Вільгельм II. зрікся престолу і виїхав до Голландії.

Після того французький маршал Фош у своїй квартирі, що находилася в лісі Компієн, подав Німецькій Комісії до відома умови перемиря. Ті умови були для Німеччини такі тяжкі, що Комісія не рішалась їх прийняти. Але для Німеччини не було іншого виходу й 11. листопада 1918. р. ці умови прийнято й підписано перемиря.

Умови миру були такі: „Продовж 14 днів німецька армія звільняє всі окуповані області, а також Ельзацію та Лютарингію; німецькі граничні твердині Майнц, Кобленц і Кельн з радіусом 30 кілометрів займає військо Антанти. Правий беріг Рену на ширину 10 кілометрів творить неутральну зону. Німеччина віддає Антанті: 5000 льокомотивів, 150.000 вагонів, 5000 канон, 25.000 скорострілів,

*) Америка положила на лопатки Німеччину

3000 бомбометів. Німеччина звільняє негайно всіх полонених Антанти й стягає всі свої війська з Австро-Угорщини, Румунії та Туреччини. Німеччина резигнує з Берестейського й Букарештського миру. Німеччина видає всі свої підводні човни й частину воєнних кораблів, решту кораблів обеззброюється; блокада над Німеччиною залишається надалі. Умови миру заключається на 30 днів з 48-годинним виповідженням".

Так закінчилась велика світова війна 1914-1918. року.

— — — — —

Коли ці вістки про кінець війни доходили до Києва, — ми одержували тоді в Києві німецькі газети з Відня й Берліна, — то й Київ стояв напередодні великих змін. Німецька армія на Україні вже від довшого часу стояла під знаком революції. У всіх її частинах існували вже Soldatenräthe (вояцькі ради), які мали своїх представників у Вищій Німецькій Команді. Знову австрійські вояки, коли довідались, що Австрія розпалась, почали самовільно тягнути додому.

Назрівали великі події на Україні. Довго ведені переговори між Національним Союзом і Гетьманським Урядом про співпрацю в державному будівництві, не привели до ніякого успіху. Гетьман, шукаючи опори для своєї влади й міняючи свою орієнтацію з Центральних Держав на держави Антанти, проголосив 14. листопада 1918. р. федерацію з Росією. Зараз після того почалась на скору руку організація армії з бувших російських офіцерів. А це могло мати у своїм наслідку загибель Української Держави. Тоді Національний Союз створив новий український уряд — Українську Директорію, до якої увійшло 5 членів, а саме: Винниченко, Петлюра, Андрієвський, Швець і Макаренко. Директорія підняла повстання проти гетьмана.

В Білій Церкві находився тоді кіш Січових Стрільців, яким гетьман не довго передтим дозволив наново організуватись. Сам гетьман мав намір вислати Січових Стрільців до Галичини, де після розпаду Австрії вони були б дуже пригодились Галицькому Українському Урядові. Але Українська Директорія вирішила вжити Січових Стрільців до боротьби проти гетьмана. Члени Директорії приїхали до Білої Церкви і звідси почали повстання. Було це в половині листопада 1918. р. зараз після проголошення федерації з Росією.

Повстання найшло добрий відгомін по селах. Бувші вояки-селяни, щоб відплатитись гетьманові за карні експедиції, масово рушили у повстанці. Їх на скору руку організували, творили з них військові відділи і вони всюди на Україні установляли владу Української Директорії. Також з усіх сторін облягли вони Київ.

Німці зпочатку ставили опір, скоро однак проголосили нейтральність і за їх згодою та згодою Директорії, назначено навколо Києва демаркаційну лінію, якої військо Української Директорії не мало права переходити, аж поки німецькі частини не звільнять цілком України.

Цілий місяць евакуювали німці Україну і цілий місяць тривала рівночасно обсада Києва військом Української Директорії. Нераз було чути в ночі гарматню стрілянину. Аж у половині грудня 1918. р., коли німці звільнили Україну, а гетьман зрікся престолу, військо Української Директорії ввійшло до Києва. Гетьманські військові частини — сердюки й російські офіцери, не ставили вже майже ніякого опору. Вони самі кидали в призначеному їм місці коло будинку Центральної Ради свою зброю, а самі розбігались.

Дня 19. грудня 1918. р. ввійшов до Києва Осадний Корпус Січових Стрільців та інші військові ча-

стини. Сніг падав великими клаптями, коли цей корпус переходив через Володимирську вулицю на Софійську Площу. Тут, на Софійській Площі, головний отаман військ відновленої Української Народньої Республіки — Петлюра робив перегляд усіх військових частин, а опісля відбувся тут молебень і похід війська. Треба признати, що військо машерувало через вулиці Києва в найбільшому порядку та виказало якнайкращу дисципліну. Було воно добре одягнене та узброєне і своєю численністю робило вражіння великої та добре зорганізованої армії. Ми всі лише дивувались: звідкіля взялася така велика українська армія?

ДИРЕКТОРІЯ В КИЄВІ

Зараз в перших днях видала Директорія декларацію, зазначуючи, що вона є вищим органом влади в відновленій незалежній Українській Народній Республіці. В тій декларації сказано також, що панівними верствами є селяни, робітники й трудова інтелігенція, та зазначено демократизацію і державний капіталізм.

Увесь державний апарат, так як він існував за гетьмана, так він перейшов до нової влади. Лише міністерства внутрішніх і закордонних справ рішили переорганізувати. Також усунено декого з вищих урядовців. Усім нижчим урядовцям наказано залишатись на місцях і продовжувати працю. Я, як урядовець „Державного Вістника“, ходив щоденно до контори. Але як у нас, так і по інших міністерствах, не всі урядовці брались до праці. Деякі з них, вижидуючи якихось подій, збирались щоденно в одній кімнаті й на балачках проводили час.

Державні органи видавали різні накази й розпорядки. В моїй пам'яті залишився наказ команданта Осадного Корпусу про зміну російських вивісок на українські. Всі державні, як і приватні установи,

крамниці, склади, редакції, книгарні й т. і. мали продовж трьох днів зняти російські вивіски й до двох тижнів замінити їх на українські. Цей наказ електричною струєю пройшов по всіх мешканцях Києва. Зараз почали вони лазити по домах, дахах, вікнах і дверях та скидати й замазувати російські вивіски, замінюючи їх на відповідні українські.

Були однак установи, які відкидали лише тверді знаки, або заміняли російське „ы“ на українське „и“. Напр. російська фірма „Треугольник“ відкинула лише твердий знак і залишилось „Треугольник“, а „Редакция газеты“ замінила „ы“ на „и“ — і виходило „Редакция газеты“. При тому всьому часто виходили різні русифізми й без веселого гумору ніхто тоді через вулицю не переходив. І так „Книжный Магазин“ замість „Книгарня“, „Молочна“ замість „Молочарні“, „Крамница“ замість „Крамниця“ й т. д. Кожен ...скій наський, напр. Покровскій на Покровський, а Іванов, Петров, Пономаров обов'язково на Іванів, Петрів, Пономарів і т. д. В одному з київських кін переклали тоді наголовок фільми „Незаконный ребенок“ на „Фальшивий дитина“. Поруч з тим були однак гарні українські вивіски, часто розмальовані в українських національних барвах. Київ почав міняти свій зовнішній вигляд. Були також в деяких домах вмуровані таблиці, то й в тих таблицях вирубували російські літери та заміняли їх на відповідні українські.

РІК 1919.

На початку року відбувались для України дуже рішучі події. В Галичині вже надобре розгорілась війна з поляками. На Східню Україну знову почали з півночі й зі сходу наступати большевики. Але в Києві положення не видавалось таке грізне. На йорданські свята відбулось величаве свячення води на

Дніпрі при численній співучасті українського духовенства й великої ще тоді української армії.

Приблизно в той сам час приїхали до Києва представники Української Національної Ради з Галичини та Буковини. Зараз по їх прибуттю відбувся один зі світлих моментів на провесні відродження української нації — момент злуки західньої і східньої України. Злуку цю проголосили 22. січня 1919. року в Києві на Софійській Площі біля пам'ятника Богдана Хмельницького. Свято це відбулось дуже величаво. Ціла Софійська Площа була заповнена військом і народом. Були також приявні дипломатичні представники чужих держав, які перебували тоді в Києві. Після молебня др. Цегельський від імені Галицького Уряду перечитав грамоту про злуку Галичини з Великою Україною. У відповідь на цю грамоту член Директорії Швець виголосив універсал, в яким були ці великі слова: **„Від нині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України... Здійснилися вікові мрії“**...

В той час, коли відбувався акт злуки, на пам'ятник Богдана Хмельницького відісталось двох гарячих гімназистів і знищили деякі літери напису: „Богдану Хмельницкому Единая недѣлимая Россія“, так що вийшло „Богдану Хмельницкому Единая дѣлимая Россія“.

Софійська Площа була відповідно прикрашена гербами всіх українських земель, у тому числі і галицьким львом.

Зараз після проголошення злуки почались в київському оперовому театрі засідання Всеукраїнського Трудового Конгресу. Почали радити над майбутнім устроєм української держави й над тяжким положенням, в якому опинилась тоді Україна. Але не ораторами й не балачками можна було тоді спасти Україну!

Найбільша небезпека грозила Україні з півно-

чі. Відносини до Росії були ввесь час невияснені. Як довго був на Україні гетьман і з большевиками велись мирові переговори, так довго большевики здержувались від усяких воєнних кроків. Але ще 7. жовтня 1918. р. перервали свої засідання українська й російська мирові делегації. І тепер, коли вже не було на Україні німців, а вся влада була в руках Директорії, почали москалі новий наступ на Україну. Вони заняли Харків і посувались далі на Київ. Перед Українською Директорією стояло марево нової війни з Московщиною й Директорія ту війну приняла. Запорожський Корпус, під командою Болбочана, що стояв на Полтавщині, держав зпочатку фронт від сходу. Але військо Української Директорії таяло так, як рік передтим півтора міліона штиків Центральної Ради. Козаків частинно розпустили на свята додому й вони більше не вернулись. „Гетьмана скинули й додому”. На їх думку, Україні не грозила більше ніяка небезпека. Також найчисленніший Осадний Корпус Січових Стрільців, який в перших днях творив гарнізон Києва, рідів щораз то більше.

Директорія ввійшла в дипломатичні звязки з державами Антанти. Особливо почала вона переговори з французьким консулом Енно в Одесі. В Одесі стояли тоді деякі французькі військові частини й, як тоді ходили чутки, Директорія хотіла вжити їх як поміч проти большевиків.

Січові Стрільці стояли тоді на Чернигівщині та здержували наступ большевиків від півночі. Як тоді оповідали, вдалось їм кілька разів здержати наступ большевиків осліплюючими ультрафіолетними проміннями. Про ці „осліплюючі проміння” говорили тоді в Києві, як про найновіший винахід війни. Їх мала Антанта передати Директорії, як технічну поміч проти большевиків. Але кінець-кінців Січові Стрільці відступили. Щоб щераз не наражувати Ки-

єва на обстріл, українське військо залишило місто без бою.

Директорія виїхала з Києва десь около 3. лютого 1919. р. Евакуацію переводили таємно, але пляново. Всі міністерства й вищі урядовці відступили до Винниці. Нижчим урядовцям виплачено за три місяці наперед платню і вони залишились на місцях. Десь около 5. лютого 1919. р. до Києва прийшли знову большевики.

В „Новій Раді” працював я від початку аж до кінця її існування, себто від 23. лютого 1917. аж до лютого 1919. року, коли то „Нова Рада” з приходом большевиків до Києва перестала виходити. Ця моя дворічна співпраця в „Новій Раді” належить до одного з кращих моментів у моєму житті.

Зпершу був я зайнятий в експедиції, яку я організував та поставив на ноги. Я не скажу, що мені зразу вдалося все налагодити як слід. В перших місяцях революції впливала щоденно численна передплата й кожний передплатник нетерпеливо виглядав, щоб йому зараз на другий, або на третій день прийшов часопис. Але службовці не встигали заготовляти адрес і деякі передплатники по кілька днів, а часом і по тижневі мусіли ждати на часопис. Тоді писали вони до редакції листи, та жалілись, що не одержують чисел. Памятаю, що одного разу покликав мене редактор до себе й дав мені перечитати від одного передплатника з Полтавщини лист, що починався віршом Шевченка: „Ой, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України” і т. д.

Цей передплатник жалівся, що він вже давно вислав гроші на „Нову Раду” й ще до сьогодні не одержав ані одного числа.

Таких і тому подібних листів у перших двох місяцях існування „Нової Ради” було більше. Зadowolняючи потреби наших читачів, ми мусіли з кож-

ним днем збільшувати тираж нашого часопису й вже в травні 1917. року друкували ми 15.000 примірників. Треба було відповідно до того поширювати експедиційний апарат, а тут зразу бракувало відповідних засобів до того. Щойно, коли редакція й адміністрація перейшли на нове помешкання на Інститутській 22. і сюди перевезено з помешкання Чикаленка адресні шафи старої „Ради“, ми могли як слід упорядкувати висилку часопису. Ми завели для всіх передплатників картотеку, видрукували адреси, склали їх до адресних шаф і тоді вже кожний передплатник одержував точно часопис і ніяких скарг більше не було.

Разом зі мною працював якийсь час на коректі отець Щепанюк, парох новозаснованої грецько-католицької парохії в Києві. Приходи цієї парохії були такі незначні, що отець Щепанюк мусів ще мати побічні заробітки, щоб вижити себе й свою невелику родину.

Головними співробітниками та редакторами „Нової Ради“ були А. Ніковський і С. Єфремов. На них спочивав увесь редакційний та політичний провід часопису. Тому, що вони належали до соціалістів-федералістів, то й „Нову Раду“ почали вважати офіційним органом цієї партії. По суті-ж в „Новій Раді“ ніколи не було згадки про те, що вона є органом партії соціалістів-федералістів, а навпаки, редакція старалася зробити „Нову Раду“ популярним, літературним та для всіх доступним часописом. Він справді був одним з найповажніших і найавторитетніших українських часописів у Києві й на цілій Україні.

Щоб задовольнити потреби українських читачів, які не знали української мови, редактор А. Ніковський носився з думкою видавати рівночасно „Нову Раду“ по російськи. Він справді здійснив цей свій замір, і починаючи від 24. грудня 1918. р., ви-

ходив у Києві „Столичний Голос“, який популяризував думки „Нової Ради“.

Секретарями Редакції „Нової Ради“ були спочатку Кузьмінський, який працював також в „Послѣдних Новостях“, опісля Королів, а наприкінці Павло Тичина. Цей останній, будучи тоді студентом Київської Політехніки, починав писати свої поезії, які скоро принесли йому безсмертну славу. З інших співробітників „Нової Ради“ слід тут згадати Близнюка, Стешенка, П. Мазюкевича, Дурдуківського, Саліковського проф. Грушевського, які постійно друкували тут свої статті.

БОЛЬШЕВИКИ У КИЄВІ

Перші тижні під більшовиками минули в Києві спокійно. Більшевики виявили тимразом навіть свого роду толерантність: вони не переводили спочатку таких численних розстрілів, не тероризували по вулицях населення і не переслідували українського життя, як минулого року за Муравйова. Вони навіть спочатку толерували українську соціалістичну пресу; в Києві виходили далі „Робітнича Газета“, орган українських есдеків, і „Боротьба“, орган українських есерів, т. зв. боротьбистів. Ця остання газета виходила також по російськи під заголовком „Борьба“. Що більше: самі більшовики почали тоді видавати орган Центрального Виконавчого Комітету „Вісти“ по українськи. Також орган комуністичної партії „Комуніст“ видавали вони по українськи й по російськи.

Українські концерти, які тоді в Києві уряджувала Українська Капеля Нестора Городовенка, кінчалися національним гимном „Ще не вмерла України“. Більшевики українського національного гимну тоді не забороняли, а вимагали лише, щоб зараз безпосередньо після нього співали „Інтернаціонал“. Правда, редактор „Комуніста“ Микола Любченко

міг пізніше в своєму органі накатати статтю на тему: „Ще не вмерла" і накинута лайкою на всіх українців, назвати їх „петлюровцями", але з боку влади, це зовсім не стягало ні репресій, ні переслідування на українське життя.

Це був політичний момент, обрахований на примирення українців з большевицькою московською владою.

Але разом з тим большевики почали тоді у Києві завзяту комуністичну пропаганду й агітацію. Щораз то більше поширювали вони свій клич: хто не з нами, той проти нас. Вони розповсюджували в українській мові переклади різних комуністичних брошур, як напр. „Що таке большевики", „Азбука комунізму", „Комуністична партія большевиків України", „Раєм повинна бути наша земля" і інші. Вони покликали на службу комуністичної пропаганди театр і кіно. Всі київські російські артисти віддали свої послуги большевикам. В Купецькому Саді, який большевики переіменували на „Пролетарський Сад", щоденно уряджували „зрелище" для пролетаріату. Велика орхестра щоденно виграла тут Інтернаціонал.

Українські гроші, гривні й карбованці, ходили нарівні з большевицькими грішми. Большевики самі друкували в Одесі українські 50 карбованцеві банкноти, т. зв. „лопатки".

В київському оперовому театрі відбувались часто засідання Центрального Виконавчого Комітету. На одному з тих засідань, на якому й мені вдалось бути, виступали члени Раднаркому Раковський і Петровський. Було це в той саме час, коли в Версалю між Центральними Державами та Антантою велись мирові переговори і большевики дуже боялись інтервенції з боку Антанти, яка піддержувала активно російську протибольшевицьку акцію Денікіна й Колчака. Раковський недоброю московською

мовою говорив тоді приблизно так: „Я не боюсь етот жалкій Петлюра, которий сейчас совершенно разбит ищет союзников, я не боюсь поляков, но я боюсь Антанти, которая как предложит счет, то етот счет, произойдет счет германській". Петровський знову дуже облесливою мовою говорив по українськи: „Українські селяни! Радянська влада, це ваша влада, радянський уряд, це ваш уряд; він дбає про ваші інтереси, а ви мусите його підтримувати й сплотити наші ряди до боротьби з контрреволюцією".

Большевики якраз тоді почали виявляти своє правдиве обличчя. Агенти „Чека" щораз відкривали нові „контрреволюційні" організації та переводили масові арешти серед українців, яких опісля засуджували до розстрілу. Списки розстріляних друкували вони пізніше в своєму офіційальному органі „Вістях". В той спосіб винищували вони поступенно свідому верству українського населення.

— — — — —

Коли це все діялось в Києві, там на заході йшла весь час війна між військами Директорії та большевиками. Большевики заняли Козятин, Винницю, Жмеринку, Проскурів, а навіть Кам'янець Подільський. Наші вороги в Києві тоді співали:

„Українская Директорія, а где твоя територія —

У вагоні Директорія, под вагоном територія" і т. д.

Весь Український Уряд і державний апарат находився тоді десь в Галичині. Всі його спроби одержати поміч від Антанти, не дали ніяких наслідків. Антанта все збувала тільки обіцянками.

Також в Галичині йшла війна між українцями й поляками. В ночі з 21. на 22. листопада 1918 р. виступили українці зі Львова, пробувши там всього 3 тижні. Опісля почали вони облогу Львова, яка тривала до 15. травня 1919 р. В тім часі представники Антанти два рази інтерв'ювали між українцями й

поляками, хотіли їх погодити, та назначували демаркаційну лінію. Але українці ніяк не погоджувались, щоб демаркаційна лінія йшла на схід від Львова. Таке становище галицьких українців обурювало навіть Антанту, яка у всіх піддержувала Польщу. Антанта, а передовсім Франція, допомогла тоді полякам перекинути проти українців корпус Галлера, який вже в квітні 1919 р. появився в Галичині. Зате українці не одержали ніякої помочі.

На сам Великдень 1919 р. почали поляки наступ. Під натиском армії Галлера українське військо відступило аж по Серет. В той час Українська Національна Рада проголосила в Галичині диктатуру. Диктатором став Петрушевич. Також на місце начальника вождя Галицької Армії, що ним був дотепер генерал Омелянович-Павленко, назначено Грекова. Цей повів успішний наступ проти поляків, заняв Бережани та посувався далі на Стрий і Львів. Але Галицькій Армії забракло муніції і вона мусіла відступити. Після цієї невдачі Галицька Армія замість відступити у Карпати, щоб тут відпочати, перейшла 16. липня 1919. р. за Збруч і тим самим зробила для Польщі велику прислугу, бо охоронила її зі сходу від большевиків.

Опинившись за Збручем, Галицька Армія почала наступ на Київ. Це було бажання головного отамана Петлюри, який давно хотів ужити Галицьку Армію до боротьби проти большевиків.

Всі ці вісти про події в Галичині і про наступ Галицької Армії на Україну, були нам в Києві невідомі, бо большевики скривали свої невдачі на фронті, а про Уряд Української Директорії і Галицьку Армію та українсько-польську війну ніколи широко не розписувались. Про большевицькі невдачі на фронті можна було довідатись лише в остан-

ній хвилині, коли наочно було видно, що їх військо відступає, або коли було чути стрілянину.

Коли почались вакації, я став шукати нагоди, якби перейти через большевицький фронт до українських військ. Нагода скоро трапилась. Через знайомих одержав я перепустку переїхати залізницею аж до Здолбунова, який вже був в руках большевиків. Маючи таку перепустку, я зараз 9. серпня 1919. р. виїхав поїздом з Києва. Трапилось мені якраз сісти до вагону, заладованого польською та українською літературою, яку везли до Галичини й Польщі для большевицької пропаганди.

На другий день, 10. серпня 1919. р., приїхав я до Козятина. Тут наш поїзд став і далі ані руш. „Петлюровці наступають” — так говорили вже всі відкрито. З Козятина в напрямку на Винницю курсували лише броневики.

Я переждав кілька годин на стації, обдумав докладно ситуацію, і рішив по залізничій дорозі перебратись на другу сторону до українців. Ще того самого дня, около 4 години забрав я непомітно з вагону свої річи та пішов в напрямку на залізничу стацію Голєндри, що була віддалена около 18 верст від Козятина. Я пройшов може яких 10 верст, а побачивши недалеко від залізниці якесь село, рішив в тому селі переночувати.

Рано 11. серпня около 10 год., я вже був на стації Голєндри. Від подорожніх, що тут були, я довідався, що у черговій стації Калинівці є повно большевиків, що бої йдуть між Калинівкою а Винницею, а що Винниця вже в руках українських. Щоб дістатись до Винниці, треба було йти у великий обхід і оминати бойову лінію, яка тягнулася по обох сторонах залізниці. Я рішився на цей крок, бо ждати на стації я вважав небезпечно.

Нас кількох подорожніх вибралось зараз в дорогу. Ми пішли на село Котюжинці і тут переночу-

вали. На другий день, 12. серпня 1919 р., рано ми вибрались далі в дорогу. Недалеко від Калинівки йшов по обох сторонах залізниці бій і ми по стрілах орієнтувались, як далеко від нас фронт. Але Калинівку ми мусіли оминати, бо тут було большевицьке військо. Ми пішли бічною дорогою на якийсь хутір, назви якого я вже собі не пригадую. Якраз через цей хутір переїзджали відділи большевицьких скорострілів і легких польових гармат. Озвірілим зором зустріли нас большевицькі ватажки. Але їм вже було не до нас. Ми віддихнули легше, коли переїзджав останній їх відділ — большевицький фронт був уже за нами. Перед нами були українці.

Минувши таким чином фронт, ми йшли сміло в напрямку на залізничний міст, що лежить 8 верст на схід від Винниці, на одному з лівих допливів Бога. Ми непомітно пройшли попри першу українську стежу, яка стояла тут недалеко від мосту. Українські козаки нас помітили, коли ми вже далеко від них відійшли. Зараз один з них підбіг до нас і запровадив нас до свого команданта. Цей казав показати собі наші документи. Моя легітимація Київського Українського Державного Університету, вповні його задовольнила. Він переглянув також документи ще двох інших осіб, запитав нас, куди ми йдемо, а довідавшись, що до Винниці, додав, що через пів години надіде броневий поїзд, який нас завезе до самої Винниці. І справді через пів години надіхав броневий поїзд, ми посідали до окутого вагону, переїхали поволі через залізничний міст — одні рейки цього мосту були підірвані та лежали в воді, і за 20 хвилин ми були у Винниці.

На стації лопотів великий український національний прапор. Ми зголосили свій приїзд у начальника військової частини, яка оперувала на тому відтинкові фронту. Начальник цей був zarazом і ко-

мандантом залізничної стації у Винниці. Був це командант 3-го Гайдамацького полку, полковник Маслов. Він ще раз випитався нас про все, що ми бачили, куди ми йдемо, переглянув усі наші папери, усіх інших відпустив, а мене просив залишитись в нього на обід. Це була для мене після трьох днів мандрівки добра нагода, а заразом і честь пообідати в полковника.

Була вже 5 година, коли я опинився на вулиці Богдана Хмельницького. Якраз тоді переходила через місто одна з галицьких бригад, а за нею тягнувся довжезний обоз, що складався виключно з галицьких селянських фір. Уся бригада промашерувала зразково і я мав вражіння, що бачу військову частину ще з часів світової війни. Вражав мене лише великий обоз, який видався мені свого роду вантажем для армії.

НА СЛУЖБІ В ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ

На другий день, 13. серпня 1919 р., я вступив на службу до Галицької Армії. Мене приділили до Булавної Сотні 1-го Галицького Корпусу і я мав на своє даліше призначення виждати у Винниці.

Маючи трохи вільного часу, я почав оглядати місто. В першу чергу звидів я будинок, в якому містилась винницька „Чека“. На скляній веранді цього дому, ще здалека виднів напис: „Смерть буржуям“. Ввійшовши до середини цього дому, всюди бачив я тут сліди недавніх большевицьких кривавих розправ.

Винниця це досить велике й опрятне подільське місто. Лежить воно над рікою Богом, яку однак всюди в околиці міста називають Бугом. Буг перепливає через середину міста та ділить його на дві частини. В місті є кілька гарних церков, а також великий будинок окружного суду. Поруч суду знаходиться невеликий міський парк і тут же недалеко

стоїть високий ратуш з годинником. На північ від міста є порозкидвані військові казарми.

По двох днях мене призначили до редакції „Козацького Голосу“, органу І-го Галицького Корпусу. Я, як вже знайомий з обставинами на Україні, мав з двома іншими кореспондентами цього часопису розїжджати по місцях постою частин І-го Галицького Корпусу та інформувати населення про військо УГА. Це була потреба часу. Річ в тому, що як лише Галицька Армія перейшла через Збруч, то місцеве населення зустріло її непривітно, мовляв, австрійці. Треба було отже переконувати населення, що це не австрійці, а українці — західна вітка одного й того самого народу, що живе на Україні, а що вони носять австрійські уніформи, це тому, що вони одержали їх від австрійської армії; що в Галичині після розвалу Австрії створилася Західна Українська Народня Республіка, яка на початку цього року злучилася з Україною і т. п.

Зараз після цього призначення, мене та ще одного кореспондента вислано до місць постою частин І-го Корпусу. Ми переїзджали фірою усі села від Винниці аж до Бердичева, всюди входили в розмови з місцевим населенням та інформували його про Галицьку Армію, про злуку Галичини з Україною, про большевиків та інше. Але населення було тут свідоміше і таких непривітних актів, про які мені розказували, що були зараз за Збручем, тут вже не було. Населення всюди зустрічало вояків УГА як своїх братів з Галичини. В деяких селах під Бердичевом, то між місцевими дівчатами та галицькими стрільцями почались навіть своєрідні залицяння. Про ворожі якісь акти проти Галицької Армії, ми не чули ніде.

В Козятині нам подали залізничний поїзд, ми переладувались з цілою нашою редакцією до вагону і далі слідували вже залізницею. У нас всіх па-

нував веселий і бадьорий настрій. Всі гордились успіхами наших військ, які саме заняли Фастів.

Десь около 29. серпня 1919 р., приїхали й ми до Фастова. В той час військові частини вели бій за Київ і добуття його очікували з години на годину. Редактор „Козацького Голосу”, В. Старосольський, хотів присвятити здобуттю Києва окреме число. На зміст цього числа зложились статті, в яких вказувалось на майже 300-літнє поневолення України Московщиною, на лихо й жорстокости, які за той час зазнала Україна і врешті на визволення Києва українським військом. На першій сторінці було поміщено грубими буквами: „Київ — мати українських міст, знову в українських руках”. Ми мали намір надрукувати це число в великій кількості примірників і при вїзді до Києва розкинути його поміж населення. Але з технічних причин ми у Фастові не могли цього зробити, бо матеріял був набраний неоднаковими черенками і деякі шпальти на плоскій машині не відбивались. Скільки разів ми не пробували, яких способів ми не вживали, треба було ці шпальти замінити відповідними черенками, а у Фастові знову ж таких черенок не було. Прийшлося таки друк цього числа перенести до іншої друкарні. Мені дали доручення і ордер зарекувувати в Києві одну з кращих друкарень і в неділю 31. серпня 1919 р. біля години 4-ої пополудні ціла наша Редакція прибула до Києва.

У Києві в той час було вже наше військо. На всіх головних вулицях стояли наші стрільці зі скорострілами, а біля оперевого театру відпочивав цілий курінь, склавши свої рушниці в піраміди. Мешканці Києва ходили вільно по вулицях, а деякі з них розмовляли з нашими вояками. Всюди видко було воєнне поготівля.

Наші військові складачі заїхали

зараз у двір, де містилась ця друкарня та приступили до набору числа.

Виконавши це своє доручення, я пішов на залізничний двірець до Начальної Команди, щоб тут здати про це звіт. Коли я зрівнявся з поїздом Начальної Команди, я спостеріг, що з одного вагону цього поїзду вийшов генерал Кравс, а з ним ще двох інших мені невідомих військових, одітих в російські однострої. Всі вони між собою щось гаряче диспутували. Як я зараз тут же довідався, приходили це представники від армії Денікіна на переговори.

Річ в тому, що в районі Києва Галицька Армія зустрілась з новим ворогом — Денікінцями, які також провадили війну проти большевиків. Хоч між Галицькою Армією і Денікінцями ще до сутичок не приходило, то так вони, як і большевики були ворогами України, бо хотіли панувати на українських землях. Денікінці після відходу большевиків появились також коло Києва і їх військові частини мали стояти десь на Печерську. Довідавшись про те, я зрозумів воєнне поготівля, яке я всюди бачив на вулицях міста.

Мимо такої неясної ситуації на 6-ту годину по полудні назначено парадний вхід українських військ до Києва. Вхід той справді о годині 6-й почався. Зі сторони Безаківської вулиці в напрямку на Хрещатик вирушили частини зєдиненої української армії. Хлопці тягнулись з останнього, напружували всі свої сили, машерували в повному узброєнні, несучи на плечах частини скорострілів та іншу зброю. Найкраще промашерувала 6. Равська Бригада. Всі стрільці цієї бригади були найкраще зодягнені, мешканці Києва найбільше ними захоплювались і кликали: „Слава, Галичани!“, „Слава, Галичани!“. Мені самому не знаю що діялось з радости і я чим скоріше побіг на Хрещатик, куди направлявся цей по-

хід. Коли я виявився коло Міської Думи, то передні ряди цього походу зрівнялись вже з будинком Думи і проходили далі Хрещатиком до Царської Площі. Лише я тут біля Думи зупинився, щоб звідсіль приглянутись краще походові, як в цьому самому менті, тут же недалеко від мене, почувся крісовий стріл, за ним ще кілька стрілів і безпосередньо після цього, розгорілась добра стрілянина. Серед великих мас народу, що йшов на цілу ширину Хрещатика та з усіх сторін обляг Думську Площу, зчинилась зараз паніка; всі кинулись тікати, хто куди міг. Зараз весь дальший похід маніфестації задержано. Військо почало відходити на західні передмістя Києва. Кожний питав „що сталося?“, „що сталося?“, а що властиво сталося, того в першому менті ні я, ні ніхто інший не міг довідатися. А тимчасом на Хрещатику розгорілась вже добра стрілянина.

Як я пізніше довідався, стрілянину мали розпочати денікінці, що стояли при кінці Хрещатика на Царській Площі. Причиною того мав бути російський прапор, якого українські козаки скинули з будинку Думи. Інші знову розказували, що якась жінка стрілила з балкону, чи з даху якогось дому, а це послужило паролем до відкриття стрілянини для війська. В кожному разі мусіла бути тут напевно якась провокація, про яку я вже ближче не міг довідатися.

Аж до пізнього вечора українські частини відступали на західні передмістя Києва. Головний збірний пункт назначено в Кадетському Корпусі на Соломінці — осідку бувшого Українського Університету. В самому Києві залишено на ніч невелику залогу із скорострілів. Зі своєю частиною, я відступив в напрямку на Шулявку. Пізно в ночі ми опинились за Києвом в полі і тут переночували під

стіжком якоїсь паші. В ночі чули ми канонаду, яка доносилась до нас зза Дніпра.

Рано ледве світ, наші військові частини відійшли ще далі від Києва, а в мені взяла верх цікавість і охота вернути до міста, та побачити, що тут властиво діється. Отже рано 1. вересня 1919 р. я вернув до Києва. Місто виглядало мов завмерле. Ніде на вулицях не помітив я ні одної живої душі. На Галицькому базарі стояли наші стрільці із скорострілами, готові кожної хвилини відкрити огонь. Я минув Галицький базар і пішов Шевченківським бульваром, а опісля Велико-Володимирською вулицею на своє мешкання на Подол. Повторяю, що ніде не бачив я денікінських військ. В Києві взагалі не було ніяких військ, мені дивно робилось і я запитував самого себе: перед ким ми вчора так скоро відступили? Щойно другого дня, коли галичани зовсім звільнили місто, денікінці почали вербувати тут до своєї армії добровольців і зараз тут же на скору руку робити з ними військові вправи. Я сам бачив, як такий відділ новозвербованих добровольців робив вправи на Сирці, тоді коли Наддніпрянська та Наддністрянська армії стояли кілька верст від Києва і кожної хвилини могли назад зайняти місто. Але це мали бути чисто „стратегічні" причини, ізза яких українська зєдинена армія виступила з Києва.

Я побув ще кілька днів у Києві, а опісля десь около 5. вересня 1919. р. вийшов з міста та почав відшукувати свою частину. Деякі галичани, що мешкали в Києві ще з часів світової війни, покидали тепер місто. За Києвом я зустрів своїх знайомих товаришів, які йшли в напрямку на Житомир. Ми створили разом товариство. На річці Ірпені, що зараз за Києвом, стояла галицька стежа й контролювала кожного, хто через цю річку переходив. Ми йшли просто по Житомирській шосі. По дорозі ми

зустріли одного молодого чоловіка, який також прилучився до нашог товариства; він представився нам як бувший член Центральної Ради. Через цілу дорогу співав він: „Ой яблочко куда котишся“...

Поїзди не курсували тоді нормально. Подорожні селяни, селянки й військові, ждали нераз цілими днями по двірцях, щоб осягнути ціль своєї подорожі. Також і мені довелось довго ждати на поїзд. Коли нарешті подали льокомотиву з причепленими до неї двома відкритими вагонами, то їх зараз обсіли подорожні, як пчоли мід. Я також примістився тут і наш поїзд рушив скоро в дорогу до Бердичева.

Вечером приїхали ми до Бердичева. Тут зголосився я на стації у місцевого команданта двірця, старшини УГА і просив його вказати мені місце постою моєї частини. Командант двірця зараз при мені телефонічно довідався, що булавна сотня І-го Галицького Корпусу знаходиться біля залізничної стації Попільна.

Другого дня виїхав я через Козятин до Попільної і тут на залізничній стації найшов я в вагоні усіх членів редакції „Козацького Голосу“. Всі вони то й робили, що сиділи й думки думали. Дехто з них почувався, як Наполеон на острові св. Олени. Мене вважали вже за пропавшого й не дуже тим турбувались. Але коли я зголосився, то всі були цікаві довідатись, де я був і що я бачив. Я здав їм звіт про положення в Києві в перших днях після відступу української армії. Я розказав, що в Києві більших військ Денікіна не було, що ми не мали причини так скоро відступати, що ми так ганебно позбулись перемоги нашої армії і т. п. Але члени редакції вислухали це все мовчки й нічого мені не відповіли.

Я залишився в редакції „Козацького Голосу“ і в нас почались сумні й скучні дні.

Міжтим ми відступали дальше на захід і слідом за Командою І-го Галицького Корпусу, приїхали назад до Бердичева. Тут ми виладувались з вагонів і заняли кватири в місті. Наші військові команданти почали тут деяку реорганізацію своїх частин. Ми знову почали що-тижня видавати одно число нашої газети.

На фронті стояли наші військові частини проти большевиків і проти денікінців, але боїв великих не було. Скоро однак кинули большевики свої сили проти нас і почали нам загрожувати з півночі, так що ми після тритижневого побуту в Бердичеві, десь при кінці вересня 1919. року, мусіли покинути Бердичів та відступити аж до Винниці. Відступали ми в ночі й переїзджали через якесь село, в якому відбувалось весілля з музикою й танцями. Наші стрільці приглядались цьому весіллю й пізніше говорили між собою: „ми тут воюємо, а вони, гейби нічого не було, весілля собі справляють”.

При відступі з Бердичева за нами дуже жалували місцеві жиди, бо як довго частини УГА перебували в Бердичеві, так довго вони були певні свого життя.

Але з фронту щораз частіше приходили відомості, що УГА уникає сутичок з військом Денікіна. Це викликувало велике незадоволення з боку українських наддніпрянських частин. Росло взаємне недовіря одних до других. Витворювалась дуже тяжка атмосфера.

В ті дні я одержав з редакції „Козацького Голосу” відпустку й разом з нею „явний приказ” поїхати до Кам'янця Подільського. Я був більше редакції непотрібний і тому рішив краще використати час і записатись на студії. Десь в половині жовтня виїхав я з Винниці і в переїзді до Кам'янця зупинився у Жмеринці.

Жмеринка була тоді центром військ головного

отамана Петлюри. Тут були всі штаби Дієвої Армії УНР, тут стояв поїзд-сальон, яким часто розїжджав головний отаман і тут виходила фронт-газета „Український Козак”, орган головного отамана.

У Жмеринці довелось мені довше ждати на поїзд і я зайшов до великої почекальні III-ої кляси. Тут знайшов я деяких моїх знайомих. За їх порадою я зрезигнував з поїздки до Кам'янця, а взяв коректу „Українського Козака”.

НА СЛУЖБІ „УКРАЇНСЬКОГО КОЗАКА”

Вся редакція та друкарня „Українського Козака” містились у двох пультманівських вагонах, що стояли недалеко від особової стації у Жмеринці. Редактором часопису був полтавець Ч. До своєї помочі мав він одного єдиного співробітника — галичанина Данила Будку. Часопис виходив щоденно й праці було багато. Головний отаман особисто був дуже заінтересований тим своїм органом, бо тут друкувались накази Головного Штабу. Часопис мусів бути без найменшої коректорської, чи якоїнебудь іншої помилки, бо горе редакторові й коректорові, коли головний отаман найшов якусь недоречність у своєму органі.

Політика Головаого Отамана ставала тоді з антантофільської польонофільською. Орієнтація на Антанту була тимсамим орієнтицею на Польщу і Головний Отаман був тоді дуже великим прихильником союзу з Польщею. До Жмеринки часто приїжджали різні польські та французькі місії, ніби санітарні, а по суті військові та політичні. Від тих місій українці багато дечого надіялись. Особливо виглядали вони неосальварсану як найновішого ліку проти тифу, який тоді серед української армії дуже поширився. Всі шпиталі й громадські дома були пе-

реповнені хворими на тиф і дуже багато їх щоденно вмірало.

Міжтим положення Українського Уряду ставало щораз то гірше. Найгірше було на фронті. З усіх сторін наступали вороги, а боездатність української армії з кожним днем падала щораз то більше. Щоб зарадити над тим тяжким положенням, назначено на 4. листопада 1919. р. військову конференцію, яка відбулась на стації Жмеринка. Що на цій конференції радили, того не знаю, знаю лише, що 6. листопада 1919. р. почався відступ наддніпрянських військ зі Жмеринки. Прийшов для України той трагічний час, що коли денікінці наступали на Жмеринку, то наддністріянці залишались на місці, а наддніпрянці відступали; воювати з ними не було кому. Памятаю, що 7. листопада 1919. р. ми ледви-ледви виїхали зі своїм поїздом. Ми не мали дров, щоб отопити льокомотиву. Змобілізували всіх штабовців і робітників „Українського Козака“, зрубали на товарній стації деревляну рампу, що тут стояла ще з часів світової війни, деревом тим отопили льокомотиву й тоді наш поїзд рушив до Проскурова.

Ще у Жмеринці захворів я на тиф і в дорозі я почав гарячкувати.

В ГАЛИЧИНІ

До Тернополя приїхало кілька поїздів з наддніпрянськими військовими частинами. Усіх нас хворих на тиф примістили в окремих вагонах і ми перебували ще якийсь час на стації. В одному поїзді була також українська військова орхестра, яка від часу до часу щонебудь загравала. Польські вояки, які тут охороняли залізничий двірець, прислухувались тій грі, тішились і говорили між собою: „petlury graja“.

Про Головного Отамана Петлюру говорили тоді, що він не поїде до Польщі, а зорганізує групу

найхоробріших козаків і буде з нею пробиватись на Україну, щоб тут у нутрі краю заснувати щось в роді Запорожської Січи й тимсамим створити нову базу для Української Народньої Республіки. Цей плян мені дуже подобався, але, як пізніше показалося, був він лише видумкою.

По двох днях нашого перебування на дворці у Тернополі нас, хворих на тиф, забрали до касарень Франц-Йосифа, а звідси мені вдалося дістатись до шпиталю на Загробелі. В тому шпиталю пролежав я два місяці й тут проминув мені цей повний пригод 1919. рік.

В цьому 1919. році держави Антанти підписали з Центральними Державами мирові договори. З боку Антанти велику роль відіграла в цих договорах Рада Чотирьох, яка складалася з Вільсона, Лойд-Джорджа, Клемансо й Орляндю.

Договір з Німеччиною підписано 28. червня 1919. р. у Версалю. Важніші точки цього договору такі:

1. Німеччина відступає Франції Ельзацію та Льотарингію. Франція окупує також на 15 літ Саарську Округу, якої остаточну приналежність має вирішити плебісцит.

2. Горішний Шлеск, Познань і західні Пруси належать до Польщі. Гданськ стає вільною державою під польським протекторатом.

3. Німеччина тратить свої кольонії і кабель.

4. Німеччина відповідає за всі заподіяні нею воєнні шкоди й на рахунок їх частинного покриття має вона до 1. травня 1921. р. заплатити 20 мільярдів золотих німецьких марок відшкодування.

5. Німеччина доставить Франції та Бельгії 140.000 молочних коров, 30.000 коней і віддасть усі свої торговельні кораблі понад 16.000 тон.

6. Міжнародні Комісії контролюють пароплавання на Рені, Лабі й Одрі.

7. Німеччина тратить усе своє майно, яке на-
ходиться в союзних державах.

8. Німеччина відмовляється від загального
ополчення, а німецька армія має надалі складатися
з 100.000 люда.

9. На ширині 50 кілометрів здовж правого бе-
рега Рену Німеччина не має права будувати ніяких
твердинь.

10. Німецька воєнна фльота редукується до
6 бойових кораблів і 6 кружляків. Підводних човнів
і літаків Німеччина не має права мати.

11. На Німеччину накладається вина за світову
війну й Німеччина заявляє свою готовість видати
під суд тих осіб, які порушили воєнні закони та зви-
чаї. Голяндія має видати цісаря Вільгельма.

12. В за поруку виконання всіх умов мирного
договору, окуповується продовж 15 літ лівий бе-
ріг Рену.

В заливі Скапа-Фльов затопили німці на приказ
Антанти тут інтерновану свою флоту.

В такому самому дусі підписано 10. вересня
1919 р. умови миру з Австрією в Сан Жермені. Пів-
денний Тироль перейшов до Італії, в Сирії та Ка-
ринтії потягнуто границю в користь Югославії. Мо-
равія перейшла до Чехословаччини.

Договір з Болгарією підписано в Нойвіллі 27.
вересня 1919 р. Болгарія втратила в користь Греції
та Югославії Тракію.

Договір з Угорщиною підписано аж 4. червня
1920 року у Версалю. Причиною тому були терито-
ріяльні спори. Прикапатська Русь перейшла до Че-
хословаччини, а Семигород до Румунії.

Таксамо вирішено на конференції в Сан Ремо
в днях 19—24 квітня 1920 року долю Туреччини і 10.
серпня 1920 року підписано з нею договір з Севр.
Туреччина надалі складається лише з Малої Азії
і Константинополя. Всі інші провінції, як Арменія,

Сирія, Арабія, Мезопотамія та Палестина, мали стати самостійними державами. Смирна перейшла до Греції.

Під проводом Кемаля паші почалось національне відродження нової Туреччини. Осідком того відродження стала Ангора.

РІК 1920.

В шпиталю в Тернополі на Загробелі лежало на початку цього року багато хворих на тиф галичан і наддніпрянців, бувших службовців і козаків Дієвої Армії. Легко переносили тиф молодші й суворляві, тяжче старші й заживніші. Ці останні в найбільшій частині вмірали. Коло мене лежав один старшина, який ввесь час в гарячці голосно молився. Одної ночі він в гарячці відмовляючи молитву, помер. Лікарі й службовці в тому шпиталі були ще ті самі, що залишились після Австрії з часів світової війни. Догляд був не дуже поганий.

Всіх хворих, які після тифу виздоровляли, забирали зараз до військових таборів. Мене ждала така сама доля. Я однак волів їхати до дому, ніж до табору і після того, коли я виказався, що я як австрійський полонений вертаю до дому, зараз мене увільнили.

В ночі з 6. на 7. січня 1920 р. на саме Різдво, приїхав я до дому. Я виглядав виснажений, блідий, ледви-ледви живий. Але молодість, чого вона не може! Вже в лютні я почав приходити до себе і при кінці березня я вже був цілком здоровий.

Міжтим головний отаман Петлюра, опинившись з військом У.Н.Р. в Польщі, почав готуватись до нового наступу проти большевиків на Київ. Дня 21. квітня 1920 р. заключено між Українською Народньою Республікою а Польською Державою таємний договір і в той час українсько-польська армія вже почала спільний наступ на Україну.

Українська Галицька Армія, яка минулого року залишилась на Україні і перейшла спочатку на бік добровольчої армії Денікіна, а опісля, коли ту армію розбили, на бік большевиків, — стояла тепер на фронті разом з большевиками проти союзної українсько-польської армії. Правдоподібно тому, щоб не допустити до братовбивчого проливу крови, Українська Галицька Армія в свою чергу перейшла на бік союзної українсько-польської армії. Це й було причиною, що українсько-польська армія посунулась скоро наперед і продовж трьох тижнів здобула Київ. Я якраз находився тоді в дорозі до Кам'янця Подільського і був саме у Львові, коли польська львівська преса, а саме „Век Нови” приніс цю звістку про здобуття Києва грубими буквами надрукованим наголовком: „Кіюф наш”. Було це 7. травня 1920 року.

В неділю 9. травня виїхав я зі Львова і на другий день 10. травня був я вже в Кам'янці. Я приїхав сюди з наміром записатись на Український Університет, на якому весь час відбувались виклади.

Коли я прибув до Кам'янця Под. та вийшов на залізничну стацію, я побачив тут свого роду рух. На стації стояли довжезні товарові поїзди і до них весь час привозили та ладували різне канцелярійне приладдя, як столики, машини до писання, архіви і т. п. Як я тут же зараз довідався, це евакуовані колись установи Міністерства У. Н. Р. вибирались з Кам'янця назад до Києва. Я тут зустрів своїх знайомих службовців „Державного Вістника”, які мені, як бувшому урядовцеві цього державного органу, казали сідати до поїзду та їхати разом з ними до Києва. Ця нагода була мені дуже по нутру. За три дні ми виїхали з Кам'янця до Києва.

Дня 14. травня 1920 р. опустили ми Кам'янець Под. і через Ярмолинці, Проскурів і Жмеринку виїхали до Києва. На другий день 15. травня 1920 р.

були ми у Жмеринці. Тут ми мали переладуватись на широко-торову залізницю, бо починаючи з Кам'янця Подільського аж до Жмеринки, були вже одні рейки, звужені до ширини бувших австрійських залізниць, а ми власне тими рейками приїхали.

На головному двірці у Жмеринці, повівав великий червоно-білий прапор. Я дуже здивувався, коли я переходячи через величезну товарову стацію у Жмеринці, спостеріг, що всі вагони й паротяги, скільки їх тут на рейках не стояло, всі вони були вже перемальовані на польські. Всюди український тризуб і напис „Україна“, що залишались ще з часів гетьманської держави, перекреслено, а зате красувались польські орли і напис „Р. К. Р.“, тобто „Польське Колєє Паньствоє“.

Переладувавшись на широко-торову залізницю, ми на другий день, 16. травня 1920 р. опустили Жмеринку. В переладованих російських вагонах ми і почувались краще, і наш поїзд, одержавши добру машину, їхав скоріше. Місцеві українці, які їхали з нами, тішились і говорили між собою: „то нема, як наші залізниці і наші паротяги“.

В нашому вагоні їхало також кількох українських та польських старшин. Через цілу дорогу грали вони в карти та вели високі дипломатичні розмови. Я прислуховувався тим розмовам, які з обох сторін велись дуже приязно. Так приїхали ми ще передполуднем того самого дня до Винниці. Тут був вже тільки український прапор на стації.

У Винниці наш поїзд затримався довше. Маючи трохи вільного часу, я і ще кількох товаришів з дороги, вибралось поглянути на місто. Коли ми найшлись в середині міста біля готею „Савой“, ми почули з великої салі цього готелю, що находилась на другому поверсі, звуки польського національного гимну. Як ми тут же зараз довідались, відбувався це українсько-польський равт „За нашон і вашон

вольность". І справді через якийсь час почули ми також і український національний гімн „Ще не вмерла Україна". Як тоді говорили, цей равт мав відбутись в приявності головного отамана військ У.Н.Р. Петлюри та начальника Польської Держави Пілсудського, який переїздив тоді через Винницю.

У КИЄВІ

Перші мої вражіння з Києва були не найкращі. Будь-що-будь, у Києві були вже всі перемучені переворотами. І скільки їх не було! Громадяни ставали вкінці-кінців байдужі та рівнодушні до всього, що наоколо них діялося. Це було видно по їх обличчях. Також розвалені дома, понищені вулиці, повирубувані дерева, розібрані паркани, робили Київ назовні вбогим і знищеним містом. Я відвідував своїх знайомих і приятелів і вони цілком отверто висказували мені своє незадоволення.

Также польські військові частини почували себе у Києві непевними. Їх неясне положення на фронті, далеко не робило їх панамі на Україні. Це була невідрадна картина, коли в Києві Велико-Володимирською вулицею проходив невеликий відділ польського війська, співаючи: „Там на балю ветерануф". Так і залишалось вражіння, що ці „ветерани", не зітруть голови московсько-большевицькій гидрі.

Уряд Української Народньої Республіки, ніяк не міг розвинути у Києві свого державного апарату. Правда, деякі Міністерства урядували у Винниці, але у Києві ввесь час ждали на вияснення ситуації на фронті.

Аж нагло у першій половині червня 1920 р. польські військові частини разом з частинами військ українських, почали відступ. Около 12. червня 1920 р. залишили вони без бою Київ, зірвавши на Дніпрі ланцюховий міст, що коштував кілька мільонів рублів. Большевицькі партизантські відділи разом з кін-

нотою так несподівано і так нагло заскочили українсько-польську армію коло Житомира, Козятина, Бердичева, а навіть, як тоді говорили, коло Фастова, що польські війська були цілком відрізані від Польщі. Поляки не успівали навіть вивозити своєї муніції і багато дечого залишили на Україні. Це врешті нічого дивного, бо Московщина змобілізувала проти свого нового ворога усі свої сили. Навіть такий „білогвардієць“, як генерал Брусілов, і той пішов на службу до большевиків, щоб лиш вигнати українсько-польську армію з України. Я сам читав відозву „старых стрѣлков“, підписану Брусіловим та іншими російськими генералами, в якій вони закликали всіх старшин і салдат бувшої царської армії, стати до боротьби проти поляків. Такі відозви були розклеєні по мурах Києва в перших днях вступу до міста большевиків. Мабуть москалі добре затирили собі часи походу поляків і українських козаків на Москву підчас московської смуги (1606—1613), а особливо похід козаків з гетьманом Сагайдачним 1618 року.

Відступ польської армії з України закінчився скоро для Польщі катастрофально. Большевики в короткому часі заняли всю Київщину, Волинь, Поділля та велику частину Східньої Галичини з Тернополем. В Тернополі утворили вони Галицький Уряд з Затонським в кермі. Цей уряд продержався тут майже 2 місяці. Також заняли большевики частину Холмщини та більшу частину східньої Польщі, а в серпні 1920 р. загрожували вже Варшаві. Але поляки сконцентрували й кинули на фронт всі свої сили і завдяки українським військовим частинам і дружній піддержці Франції, цей наступ большевиків під Варшавою здержався. Большевики звільнили Польщу, а також Східню Галичину.

Після того вже не довго воювали поляки

з большевиками. В жовтні 1920 р. почали вони з нами в Ризі мирові переговори, а опісля 18. березня 1921. року підписали вони мир, на основі якого українські землі Холмщина, Полісся, Підляшша і західня часть Волині перейшли до Польщі. Цей ризький мир був повторенням відомого Андрусівського миру з року 1667 і ним знову розділено українські землі між Польщею та Росією.

Так невдало закінчився польсько-український союз. Українські військові частини опинились в польських таборах. В Тарнові утворив собі резиденцію Уряд У.Н.Р. і почав тут ліквідувати свої справи.

Така сама доля навістила також Українську Галицьку Армію, яку після її останнього переходу на бік союзної українсько-польської армії, зовсім розв'язано, а всіх старшин і стрільців інтерновано в польському таборі в Тухолі. Не залишилось з неї, крім слави нічого.

БОЛЬШЕВИКИ НА УКРАЇНІ

Тим разом не відступав я з військом У.Н.Р., а залишився у Києві. В Києві був я записаний як студент Українського Державного Університету. Будучи певним, що ми вже війну програли, я рішив взятись за науку та покінчити свої студії.

Але большевики поступенно на все накладали свою руку. В літі 1920 року закрили вони всі вищі школи міста Києва, а саме Університет, Вищі Жіночі Курси, а також заснований 1918 року Український Державний Університет, а для студентів історично-фізйольогічного і фізико-математичного факультетів двох старших курсів тих трьох Вищих Шкіл, утворили вони Вищі Педагогічні Курси, на яких студенти цих двох старших курсів, мали закінчити свою освіту по старій програмі. В будинку Вищих Жіночих Курсів на розі вул. Столипінської — пізнішої Гер-

шуні та Ярославської, були вивішені довжезні списки всіх студентів, які згідно з тою реформою були переведені на Вищі Педагогічні Курси. Коли я одного разу зайшов туди по інформації, я найшов також і себе у цих довжезних списках. Я зараз зайшов до канцелярії, виконав всі формальности і став студентом Вищих Педагогічних Курсів. З осені я рішив відвідувати лекції.

Однак, щоб мати змогу вчитись і ходити на лекції, я мусів найти собі відповідну працю. Спочатку працював я учителем-вихователем в „Дитячій Колонії” на Сирці. Тут було багато дітей з Волині, які ще з часів світової війни були без опіки. Але тому, що Сирець був далеко від Києва і мені за тяжко було ходити щоденно вечором на лекції, перейшов я на працю до большевицьких „Вістей”. Мені вже давно траплялась тут праця коректора, але я ніяк не міг примиритись з большевицьким режимом. Все таки, щоб мати змогу вчитись, я рішився вкінці, та вступив на працю. Я одержував на тиждень: 6 фунтів хліба, пів фунта цукру, кілька фунтів круп і борошна та ще щось трохи грошей. Я працював лише вечором, а цілий день мав вільний, міг ходити й до бібліотеки й на лекції.

Життя в Києві було тоді дуже незavidне та нужденне. Електрична стація дуже мало постачала містові енергії. Світло давали лише державним установам і деяким підприємствам. По всіх приватних помешканнях і домах світили каганцями т. зв. „коптилками”. Також на головніших вулицях світились лампи лише з вечора. В ночі після години 11-ої ставало в цілім місті темно й страшно було нераз перейти через вулицю. Бандитизм був тоді на порядку дня.

Відчувався також великий брак води. Водопроводна стація, маючи до диспозиції слабеньку електричну струю, не завжди могла достачити води до

всіх ділень міста, а особливо до тих, що були вище положені. Також на вищих поверхах появлялася вода лише в ночі, і то переважно на першому поверсі. Нічні сторожі будили тоді всіх мешканців дому та давали знати, що „вода йде“, щоб кожний зробив собі запас на кілька днів. Бувало нераз, що в інших домах по два тижні і більше зовсім води не було.

Великі маґазини з чоловічою та жіночою гардеробою, мануфактурою, ювелірними речами та всякими люксовими виробами, перестали тоді існувати. Вони припиняли свою торгівлю та закривали свої маґазини. В деяких з тих маґазинів, в яких були ще сякі такі запаси, органи радянської влади брали товари „на учот“ і забороняли їх продавати. Також переводили тоді майже по всіх помешканнях реквізиції та обиски, шукаючи зброї та інших річей. Слово „товарищи“ толкували тоді, як „товар ищи“, тобто означали тим осібняків, які „шукали“ товару.

До Києва дуже мало доставляли споживчих продуктів і ціни на них були дуже високі. Торговля занепала, базари завмерли, а гроші обезцінілись. Існував лише товарообмін.

Держава, як здавалось, хотіла забрати усю торгівлю та господарство в свої руки. По всіх містах, а також у Києві закладали большевицькі державні органи для своїх службовців їдальні, пекарні, споживчі крамниці та інші кооперативи. У Києві належали ці всі споживчі установи до „Кепо“, тобто до „Киевского Единого Потребительного Общества“. „Кто не работает, тот не есть“ — себто, „хто не працює, той не їсть“, це гасло було тоді панівне. І справді дуже тяжко було прожити всім тим, що не мали праці. Такі безробітні або виїзджали на село, або продавали, а радше обмінювали на хліб свої річи, як одєжу, білля, меблі та інше. Бувало приїде тоді селянин до міста, привезе кілька пудів бо-

рошна і повезе до дому багато різних річей. Пам'ятаю, що одна родина на Малій Підвальной вулиці хотіла обміняти на хліб зовсім добрий фортеп'ян і хотіла за нього лише 10 пудів муки.

У вересні 1920 р. почались виклади на Вищих Педагогічних Курсах. Але жалюгідні були ці виклади. Авдиторій не ogrівали, світла не було, всюди було темно й зимно. Часто студенти й студентки приносили з собою свічки або каганці та освічували ними аудиторію. Деякі професори, як напр. проф. Марковський та проф. О. Грушевський читали свої лекції в темноті. На викладах треба було сидіти оді-тому з загорненими руками, бо записувати лекцій було не можна. Та й не багато студентів ходило тоді на лекції. Бувало прийде 10—20 слухачів і ось вся аудиторія.

В Києві в той час існувала вже Українська Церковна Православна Рада. В декількох київських церквах відбувалось богослуження в українській мові. Софійський Собор був центром українського церковного руху. Що неділі й свята відбувалось тут богослуження в українській мові і собор у своїх мурах не міг нераз помістити всіх вірних.

Р І К 1921.

По різдвяних святах я знову почав відвідувати університетську бібліотеку та слухати лекцій на Вищих Педагогічних Курсах, а вечором ходити на коректу. Деякі мої товариші з бувшого Українського Університету, почали тоді під впливом большевицької агітації захоплюватися комуністичним рухом, а навіть вступати до української комуністичної партії УКП. Не знаю, чи вони це робили щиро з переконання, знаю тільки, що більшість з них стояла твердо на національному ґрунті.

На весну 1921 року закінчився перший період російської большевицької революції, період т. зв.

воєнного комунізму. Тоді саме на 10. зїзді комуністичної партії, який відбувся в Москві 12. березня 1921 року, проголошено Нову Економічну Політику НЕП.

Підчас цього першого періоду російської большевицької революції, який тривав від початку жовтневого перевороту 1917 р., аж до тепер, большевики старались цілковито завалити старий капіталістичний устрій. Вони довели фінанси до абсурду та знищили економічне життя. Щоб будувати нове, треба було по їх програмі, знищити все старе. Але показалося, що без добре убудованих фінансів, без вільної торгівлі, без проявлення приватної ініціативи, не можна було збудувати комуністичної держави. Вже загрожував большевизму цілковитий упадок, бо народне господарство й економічне життя держави було цілком розвалене, торгівля завмерла, всі базарі й торговельні місця були пусті, а населенню загрожував голод і нужда. Але правильний вгляд в річи та вірна оцінка положення, яку приписують Леніну, спасла комуністичний режим від певної загибелі.

Отже нова економічна політика НЕП, яку згодом почали вводити в життя, мала те значіння, що вона до деякої міри дозволяла дрібну вільну торгівлю, давала право відкривати приватні підприємства і взагалі давала можливість в економічному та торговельному житті, проявляти до деякої міри приватну ініціативу. „Кепо“, яке вже передтим починало банкрутувати, — виробилась тоді приповідка: „зійшов на кепо“, тобто збанкрутував, — почало ступнево звивати свою діяльність, а держава заміняла практикувану дотепер виплату заробітку пайками на гроші, які почала стабілізувати. Почали також наново відкриватись базарі. За гроші можна було все купити й все продати. Громадяни Києва почали випродувати на прожиття рештки своєї одежі,

білля, книжки, посуду та інше. З того часу поширився дуже Галицький, чи як його також називали Єврейський базар, де т. зв. баришники, продавали та купували все можливе. За безцін можна було набути тоді старі цінні річі. Я сам купив тоді малий енциклопедичний словар Брокгавза в 4-ох томах за смішну ціну 20 мільонів карбованців, що рівнялось тоді кільком пудам житньої муки. На базарі видно було найкраще, що старе життя обезцінілось цілком.

НЕП цілком змінив положення. Завмерле життя почало знову відроджуватись. На вулицях міста став знову помічатись рух. Цей період НЕП-у почали опісля називати періодом державного капіталізму.

В травні цього 1921 року Українська Церковна Православна Рада скликала до Києва Український Церковний Православний Собор. Як за часів Центральної Ради зіхались до Києва українські селяни, делегати на цей собор.

Потреба Собору відчувалась вже від довшого часу. Український церковний рух почав ширитись по цілій Україні, раз-у-раз приєднувались до української церкви нові парохії, а тут Українська Церковна Православна Рада не мала ще ні одного єпископа. Без єпископа не можна було створити митрополії Української Православної Церкви, а також не можна було висвячувати священників, потрібних для нових українських парохій.

Наради Собору відбувались в головній церкві Софійського Собору. Тут устали для делегатів лавки й тут голова Української Церковної Православної Ради, Мороз відкрив Український Православний Собор. Я особливо інтересувався тим собором і щоденно приходив прислухуватись його нарадам. Але наради ці, після деякого толкування свя-

того письма та церковних канонів, пішли по лінії практичних потреб собору.

Всі делегати погоджувались з тим, що треба висвятити українського православного єпископа. А тому, що єпископа міг висвятити лише другий єпископ, деякі делегати підносили проєкт, щоб в тій справі звернутись або до румунського, або до грузинського єпископа. Але тоді майже неможливо було виїхати за кордон. Також було дуже сумнівним, чи чужий єпископ схотів би висвятити українського єпископа. Лишився останній плян, звернутись з тою справою до російського єпископа Михаїла, який тоді перебував в київській Печерській Лаврі. До нього вислано зараз делегацію і він прибув на собор. Підчас його входу до церкви св. Софії, всі тут присутні делегати проспівали: „Царю небесний”.

По закінченню „Царю небесний”, голова собору Мороз звернувся до єпископа з промовою та просив його, щоб він заняв місце й прислухався головам собору. Він також представив йому потребу висвячення для собору українського єпископа й просив благословення. В відповідь на це єпископ хоч і благословив усіх делегатів, які були приявні в церкві, але назвав їх не собором, а „собранием”. На його думку, собор, поскільки не мав ні одного єпископа, був неканонічний. Він закінчив приблизно свою промову так: „пусть в этом святом домѣ, гдѣ сохраняется нерушимая стѣна, не будет никакого разединенія”. Йому ж зараз сам голова собору Мороз відповів: „Владико, не ради „разединенія” прийшли ми сюди та закликали вас, а ради „обединенія” як вірний з вірним і рівний з рівним. Христос же сказав: амінь, амінь, глаголю Вам, где два, або три соберется во імя мое, там і я буду посереді вас”. Але єпископ все одно не хотів піти назустріч Українському Православному Соборові та єпископа не

висвятив. При його виході з церкви св. Софії всі делегати знову переспівали „Царю небесний”.

Після того перед делегатами Українського Православного Собору стало ясно, що московські православні єрархи не підуть назустріч Українській Православній Церкві. Український Собор продовжував далі свої наради без єпископа. У висліді цих нарад сам собор висвятив першого українського єпископа.

Я вже не міг бути приявним на цьому висвяченні, але як мені очевидці розказували, в рукоположенню брав участь весь собор. Всі члени собору клали один на одного руку і в той спосіб передавали вони рукоположення на священика, який висвячував єпископа. Деякі вірні мали при цьому заливатись сльозами.

Так висвячено першого українського єпископа, яким був сам настоятель Софійського Собору, отець Василь Липківський. Цей пізніше висвятив єпископів на всі українські губернії та округи, а ці єпископи знову могли висвячувати українських священиків.

Таким чином створено в Києві митрополію Української Православної Церкви. На шляху українізації церков не стояли тоді вже ніякі перешкоди. По всіх губерніях на Україні відбувались богослуження в українській мові. Українські парохії збільшувались тоді з кожним днем.

Російський совітський уряд не ставив тоді українській Церкві великих перешкод. Навпаки, Українська Православна Церковна Рада, поскільки вона творила окрему Українську Православну Церкву й тим самим відривалась від московської, йшла по лінії політики московського большевицького уряду. Адже ж большевики боролись проти старого російського православ'я — опори царської влади, якому вони видали безпощадну війну. Вони вже передтим

відділили церкву від держави і позбавили духовенство державної платні. Їх релігією був атеїзм, який вони почали поширювати. Вони вже тоді почали замикати деякі церкви, а згодом відбирати монастирям усе майно та землю, як також забирати з церков усі дорогоцінності, як золоті й срібні чаші, діядеми, корони, кадильниці, ікони і все інше. З самої Київської Печерської Лаври забрали вони кільканадцять пудів срібла. Цей грабунок церковного майна відбувся на основі офіційального наказу, що його вони проголосили в „Вістях”. Як пізніше розказували, всі ці церковні дорогоцінності пішли до розпорядження III. Інтернаціоналу на закордонну пропаганду для викликання всесвітньої революції.

В липні цього 1921 року одержав я двохтижневу відпустку з редакції „Вістей” і рішив на цей час виїхати до свого приятеля в Дзюнкові. Я одержав перепустку на право проїзду залізницею. Тоді ходили лише вантажні поїзди і то на головних лініях раз на добу, а охочих їхати було дуже багато. Найбільше подорожували тоді т. зв. „спекулянти”, які займалися вільною торгівлею, тобто обмінювали різні річи на споживчі продукти. Майже кожний з них мусів брати своє місце в поїзді з боєм, і коли хтось з них вже й заняв якесь місце у вагоні, то це ще не значило, що він поїде. Кожної хвилини міг прийти якийсь „товарищ” і його викинути. Але мені вдалося у Києві заняти місце у вагоні і я приїхав до Фастова. У Фастові я, пересідаючи на козятинський поїзд, ледви-ледви примістився на даху одного вагону. Як довгий поїзд, так всі буфори, поруччя та дахи були заняті. На даху було добре їхати, лише треба було весь час лежати. В Козятині очікував я цілий день поїзду на Умань. Аж під вечір причепили до машини кілька вантажних вагонів і поїзд цей виїхав в напрямку на Умань. Тим разом мені вдалося знову дістатись до вагону. В вагоні, в якому їхав я,

їхало багато молодих людей в салдатській одежі і ніхто не знав, чи це були повстанці, чи червоноармійці, чи може які бандити. Було лячно їхати з такими невідомими особами, тим більше, що їхали ми в ночі, а в вагоні світла не було. Але я якось щасливо прибув на стацію Погребище. Тут висів я з поїзду.

Була тиха українська ніч. Не знаючи околиці, я перебув на стації до ранку, а рано скоро світ, я рушив у дорогу до Дзюнкова. Це був час жнив і як у нас в Галичині, так і тут, виходили люди на поранок збирати збіжжя. Десь около 10 год. прийшов я на помешкання свого товариша в Дзюнкові. Я застав вдома лише його дружину, а тому, що я був цілком просто одітий, я спостеріг, як міг вигляд її збентежив. Справді в Києві всі тоді „пролетаризувались" і ходили дуже просто, бо хто краще одівся, то його зразу назвали „буржуєм", а слово „буржуй" було тоді страшне. Тому кожний вдягався як найпростіше і майже ніхто не носив краватки. Зрештою щоправда, таки не було в що добре вбиратися, бо ні убрань, ні мануфактури тоді в Києві не було, а всюди торгували і перепродували стару одягу.

Інакше було тоді ще на провінції. Тут інтелігентні верстви ще цілком придержувались „буржуазних предрасудків", убирались прилично та задержували у всьому етикету. Большевизм ще не успів проникнути сюди; тут життя йшло ще старим шляхом. Всюди по селах було ще дуже мало представників радянської влади; тут панували повстанці.

Я весело провів два тижні у свого товариша в Дзюнкові та зробив ще добрий товарообмін. За різні речі, як сірники, голки й нитки, які я привіз з собою, я одержав майже пуд цукру. З тим рушив я назад до Києва.

Цілий цей 1921 рік переводили большевики на Україні масові арешти. Відділи „Чека“ весь час відкривали українські „контрреволюційні“ організації і в зв'язку з тим арештували понад п'ятдесят осіб. Арешти переводили большевики в'язні. Арештованих мучили в льохах „Чрезвычайки“ на Катиринській вулиці, тут робили з ними допити, а опісля тут засуджували їх до розстрілу. Списки всіх розстріляних оголошували вони пізніше в своєму офіційному органі „Вістях“. Тут часто находив я імена близьких знайомих і товаришів, а саме учениці 2-ої української гімназії ім. Кирило-Методіївського Брацтва, Марусі Тарасенко, разом з її батьком, а також мого приятеля з 1916 року Олександра Грудницького.

Про Базар розказував мені тихцем мій товариш з Радомишльського повіту, що всіх повстанців, які перейшли з Польщі, зловили й голих та босих замкнули в церкві в Базарі. Тут казали їм відказатись від України, а всіх вони звільнять. Однак ні один не відказався. Тоді їх всіх вивели з церкви, окружили скорострілами й казали їм голодним, бо вже кілька днів нічого не їли, викопати для себе спільну могилу. Вони викопали цю могилу й тут їм ще останній раз казали покаятись. Але вони замість покаяння, почали співати „Ще не вмерла Україна“. Тоді большевики відкрили вогонь з кількох скорострілів і висікли їх на місці. Деякі між ними були ще живі, але їх разом з неживими засипали землею, а опісля зрівняли та затерли слід цієї могили. Але, як закінчив мій товариш, селяни добре зняли собі місце їх героїської смерті.

Щоб закінчити з тим трагічним для України 1921 роком, треба ще згадати про голод, який в цьому році панував на Україні. Через недорід і посуху потерпіли найбільше Херсонщина та Катеринославщина. На Україні розвивала свою акцію

американська організація „Ара“, тобто „Американ Релієф Адміністрація“. Вона пересилала на Україну посилки від кращих з Америки. На Хрещатику напроти Міської Училища містився великий магазин цієї американської організації і тут щоденно в довжезній черзі стояло багато людей, які одержували посилки. „АРА“ відкрила також у Києві кілька харчівень.

Р І К 1922

Аж до червня 1922 р. підготовлявся я до іспитів та складав т. зв. „зачоти“, які були приписані ще старою університетською програмою. Я мусів прискорити свої іспити, бо большевицька шкільна реформа йшла вперед. Большевики повідкривали на Україні на місце бувших Університетів — Вищі Інститути Народньої Освіти ВНО, й у вересні 1921 року зліквідували також наші Вищі Педагогічні Курси, а нас усіх студентів перевели до Київського ВНО, що одержало назву ім. Драгоманова. Тут до 1. травня 1922 року мали ми закінчити свою вищу освіту. Це було також і в наших інтересах чимскоріше закінчити свої студії, бо оскільки б хтонебудь з нас до 1. травня 1922 року не склав всіх іспитів, він затримувався ще на цілий семестер довше і мусів свої студії доповнювати такими предметами, як марксизм, комунізм, історія російської революції, і т. п. Ці предмети большевики вводили тоді у всі середні та вищі школи.

Також у сфері нижчого та середнього шкільництва, большевики позакривали всі приходські, народні і всякі інші школи та „училища“, а також всі гімназії, а на їх місце завели Єдину Трудову Школу I-го і II-го ступня. Трудова школа I-го ступня, це була початкова школа, що мала бути для всіх обов'язкова. Трудова школа II-го ступня, мала замінити всі інші середні школи та гімназії і підготовляти мо-

лодь до „ВУЗІВ“, тобто до „Высших Учебных Заведений“.

В звязку з тою реформою, ми, студенти Українського Державного Університету, робили кілька засідань та протестували проти цілковитої ліквідації усіх Вищих Шкіл на Україні, а особливо проти закриття Українського Державного Університету. Ці протести посилали ми до наркома освіти Гринька в Харкові, але вони нічого не помогли.

Постановивши до 1. травня 1922 р. закінчити свої студії, я склав згідно з програмою старих університетів усі іспити і після цього Факультетська Рада на засіданню 17. червня 1922 р. наділила мене ступінем „Кандидата філологічних наук“. На доказ цього нам всім кандидатам видали дипломи, в яких зазначено, що кожний з нас закінчив іспити по старій програмі. Дипломи видавали в такій мові, в якій бажав собі кандидат: українцям в українській, москалям в московській. Деякі кандидати бажали собі дипломів у двох мовах, тобто в українській та московській. Таких дипломів у двох мовах було найбільше.

Кінець нашої вищої освіти оформили ми маленьким святом, яке відбулося при кінці червня 1922 року у великій актовій салі Київського Університету. На це свято запросили ми всіх наших професорів, а також декого з представників влади. Професорові Ананіну піднесли ми „адрес“, бо він може найбільше піддержував наші бажання перед владою. Деякі професори відзивались на нашу адресу, що ми є останній випуск кандидатів з правдивою університетською освітою, що чергові по нас випуски, вже не будуть мати такої освіти. На цьому святі були також усі наші українські професори, як проф. А. Лобода, О. Грушевський, Марковський, Грунський, А. Кримський та інші. Було в мене вражіння, неначе б українські професори

хотіли примиритись з тим московським большевицьким режимом. Спільно з фотографією в ботанічному саді Київського Університету, закінчили ми наше свято.

Якраз тоді закрили большевики київські „Вісти“, в яких я працював як коректор. Цей їх орган видався їм надто „контрреволюційний“, бо як вони тоді говорили, багато тут працювало „петлюровців“. Усіх службовців, в тому числі й мене, звільнили зі служби й ми нараз залишились без всяких засобів до життя. Даремно ми ходили до Київського Губвиконкому та домагались, щоб нам виплатили якусь відправу або ліквідаційну платню. Але Губвиконком рішив залишити всіх своїх службовців на поталу голодовій смерті.

Саме тоді почався поворот бувших австрійських полонених та інших польських репатріантів в Польщу. Тому, що я мав замір виїхати на студії до Німеччини, я зголосився до реєстрації на виїзд і на-решті по довгих митарствах 9. жовтня 1922 року виїхав з Києва.

Виїзджаючи з Києва, я був свідомий того, що покидаю його на довший час і тому я довго дивився в сторону міста, аж доки з мого овиду не зчезли високі будівлі і вежі церков, а особливо висока дзвіниця Печерської Лаври.

В нашому транспорті було багато українських поляків, які прекрасно говорили по українськи, знали українську мову, літературу й культуру. Вони дуже жалували за Україною і думали про те, що як лише обставини поправляться, то вони зможуть знову туди назад повернути. Одна знайома вже пізніше писала до мене з Варшави, що: „нігдє не слихаєть тутай українських пйосенек, ані шумек“ і закінчила свій лист віршом Шевченка: „Думи мої, думи мої, лихо мені з вами“.

Їхали ми через Фастів, Козятин, Бердичів, Ше-

петівку і Здолбуново. У Здолбуновім була границя й тут ми всі проходили через строгу большевицьку контролю. Мені сконфіскували тут мої університетські випускні фотографії. Також забрали мені всі особисті документи, а між ними мій австрійський паспорт, на який я дотепер жив у Києві. У Рівному ми переладувались у польські вагони, а опісля приїхали до Дорогуська над Бугом.

В Дорогуську ми перебули цілих 2 тижні на карантанні. Всі пасанти мешкали тут в великих дерев'яних бараках і нікого нікуди не випускали. По двох тижнях нам заготовили документи й ми всі розїхались в різні сторони. Найбільше емігрантів поїхало в сторону Варшави й Вільна.

Дня 22. жовтня 1922 р. приїхав я до дому. В Галичині в той час почали поляки закріплювати свою владу. Всюди в судівництві, школі та адміністрації заводили вони свої уряди. Але твердої влади в Галичині ще не було. Українські новобранці не хотіли йти до польського війська та скривались по лісах. Українська молодь бойкотувала польські високі школи, а у Львові живо розвивався тайний Український Університет. Українці боролись зі всякими спробами польсько-українського порозуміння та не брали участі у виборах до польського сойму. Справа Східньої Галичини не була тоді ще остаточно вирішена.

Серед таких обставин я почав старатись про заграничний паспорт, щоб виїхати на студії до Німеччини. Але аж через пів року, коли мене прийняли на університет в Берліні, я виїхав до Німеччини.

Ще перед моїм відїздом до Німеччини, 14. березня 1923 року, Найвища Рада Амбасадорів вирішила приналежність Східньої Галичини до Польщі. Таким чином наша визвольна війна й всі наші змагання закінчились невдачею.

КІНЕЦЬ

Читайте! Передплачуйте! Ширіть!

Одинокий на ЗУЗ

Ілюстрований зводенник

НАШ ПРАПОР

що виходить у Львові вже 5-ий рік
у понеділок, середу й п'ятницю.

Передплатники «Нашого Прапора» одержують що другий день 8—10 сторін часопису, в яким мають: найновіші вісті зі світової політики, статті з українського життя в краю і закордоном, статті на політичні, господарські і культурні теми, оригінальні дописи заграничних і краєвих кореспондентів, літературні, театральні і спортові вісті, цікаві фейлетони, відділ загадок, оригінальні ілюстрації з краю і в закордоноу.

Кількістю й якістю інформації заступає «Наш Прапор» щоденну пресу, голосно там, де нема щоденної пошти.

ТОЧНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ «НАШОГО ПРАПОРУ» одержують крім того ЩОМІСЯЦЯ КНИЖКИ В-ва «Українська Бібліотека», що в продажі коштують по 95 грошів. Кожна книжка має найменше 128 стор., друкowana на білім, добрім папері, в мистецьких, многобарвних обгортках. Також по значно знизжених цінах (50—60%) одержують передплатники видання «АМАТОРСЬКОГО ТЕАТРУ».

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: річно згори зл. 18, піврічно зл. 10, квартално зл. 5, місячно зл. 1.80, а в усіх інших краях: річно згори зл. 32, піврічно зл. 16, квартално зл. 18, або їх рівновартість.

АДРЕСА: «НАШ ПРАПОР», ЛЬВІВ, вул. Руська ч. 18, чек. конто 500277.

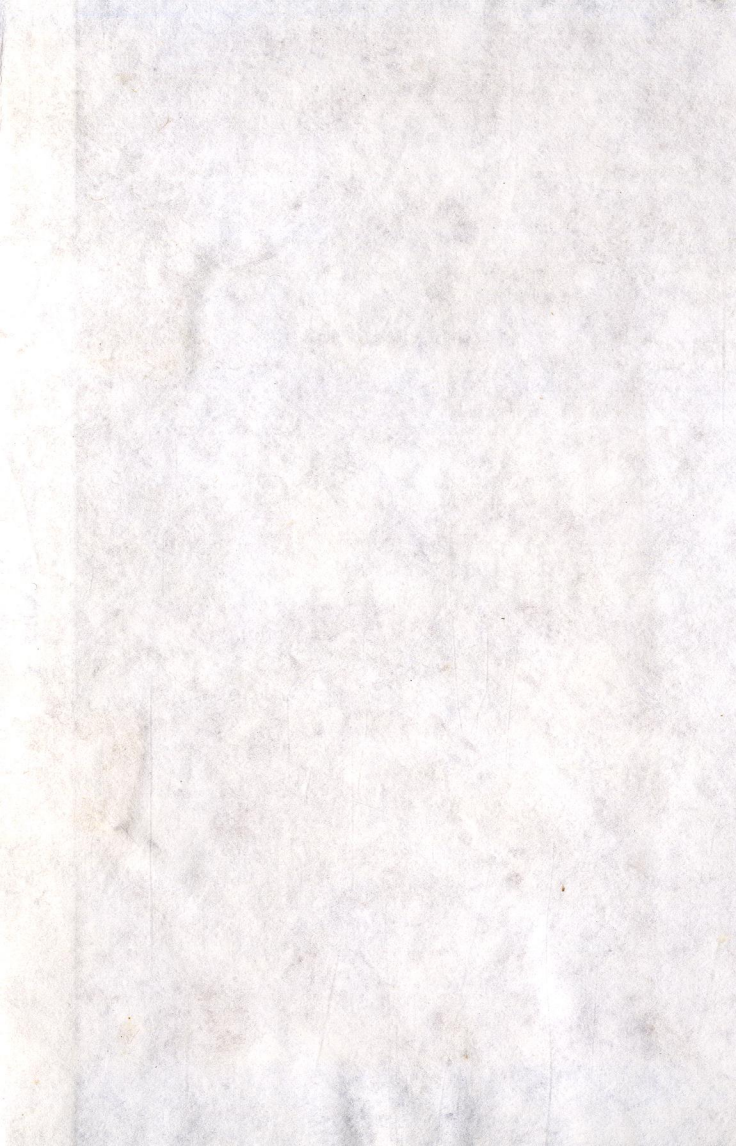
Увага! НОВІ передплатники, які вплачують піврічну передплату (зл. 10.—), мають право одержати попередні випуски «У. Б.» по 35 гр. за один випуск (замість по 95 грошів). Належність треба вислати враз із замовленням.

ЖАДАЙТЕ ОКАЗОВИХ ЧИСЕЛ!

5, 90
(1986p.)

2581

PA 2581³